

DR. SC. AMRA BANDA

University of Sarajevo, Faculty of Science,

Zmaja od Bosne 33-35

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35

amra.banda@pmf.unsa.ba

MR. MUNIBA OSMANOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Science,

Zmaja od Bosne 33-35

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35

muniba.osmanovic@pmf.unsa.ba

MR. BELMA DURMIŠEVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Science,

Zmaja od Bosne 33-35

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35

belma.durmisevic@pmf.unsa.ba

MR. EMINA AJANOVIĆ

University of Sarajevo, Faculty of Science,

Zmaja od Bosne 33-35

Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Zmaja od Bosne 33-35

emina.ajanovic@pmf.unsa.ba

Pregledni rad / Review article

UDK/UDC: 338.48 (497.6 Sarajevo) “ 19/20 “

DOI: 10.65973/issn.3029-4843.2026.11.99

Primljen / Received: 29.08.2025.

Prihvaćen / Accepted: 30.09.2025.

HISTORIJSKI RAZVOJ SARAJEVSKIH OLIMPIJSKIH PLANINA: NASLIJEĐE ZOI '84 I IZAZOVI SAVREMENOG TURIZMA

Apstrakt: Sarajevske planine Bjelašnica, Igman, Jahorina i Trebević predstavljaju jedinstveni prirodni i turistički resurs Bosne i Hercegovine, čije se turističko-geografske karakteristike izdvajaju u širem regionalnom kontekstu. Njihov razvoj bio je snažno obilježen historijskim, političkim i društvenim okolnostima, pri čemu su Zimske olimpijske igre 1984. godine označile vrhunac infrastrukturnog i funkcionalnog razvoja zimskog turizma.

Međutim, ratna razaranja 1990-ih, usložnjena poslijeratnom administrativnom fragmentacijom i slabom institucionalnom koordinacijom, rezultirala su stagnacijom i opadanjem turističke funkcije pojedinih planinskih centara, posebno Bjelašnice i Igmana. U ovom radu analiziran je historijski razvoj navedenih planina kroz teorijski okvir Butlerovog modela životnog ciklusa turističke destinacije (TALC), koji omogućava razumijevanje dinamike rasta, stagnacije i mogućnosti revitalizacije destinacija. Korištenjem kombinacije historijsko-geografskog pristupa i kvalitativnih izvora, identificirane su faze razvoja svakog od planinskih prostora, uz osvrt na faktore koji su uslovlili različite smjerove razvoja. Dok Jahorina, zahvaljujući diverzifikaciji ponude i savremenoj infrastrukturi, pokazuje znakove revitalizacije i prelaska u višu razvojnu fazu, Bjelašnica i Igman i dalje se suočavaju s izazovima institucionalne fragmentacije, lošeg upravljanja i zavisnosti od sezonskih uslova. Poseban fokus stavljen je na ulogu selektivnih oblika turizma, poput avanturističkog, sportskog, kulturnog i kongresnog turizma, kao strategije održive revitalizacije planinskih destinacija. Zaključuje se da daljnji razvoj sarajevskih planinskih područja mora biti zasnovan na principima održivosti, uključivanju lokalne zajednice i boljoj međuinstitucionalnoj saradnji, uz neophodno unapređenje statističkog praćenja i prostornog planiranja.

Gljučne riječi: turizam, životni ciklus destinacije, Butlerov model (TALC), turistička infrastruktura, Bjelašnica, Igman, Trebević, Jahorina

Abstract: The Sarajevo mountains, Bjelašnica, Igman, Jahorina and Trebević, represent a unique natural and tourism resource of Bosnia and Herzegovina, whose tourism-geographical features stand out within the broader regional context. Their development has been strongly influenced by historical, political and social circumstances, with the 1984 Winter Olympic Games marking the peak of infrastructural and functional development of winter tourism. However, the war destruction of the 1990s, compounded by post-war administrative fragmentation and weak institutional coordination, resulted in stagnation and the decline of the tourism function of some mountain centres, particularly Bjelašnica and Igman. This paper analyses the historical development of these mountains through the theoretical framework of Butler's Tourism Area Life Cycle (TALC) model, which enables an understanding of the dynamics of growth, stagnation and the potential for destination revitalisation. By combining a historical-geographical approach with qualitative sources, the study identifies the stages of development of each mountain area, with particular attention paid to the factors that have influenced their divergent development paths. While Jahorina, owing to the diversification of its offer and modern infrastructure, shows signs of revitalisation and transition into a higher stage of development, Bjelašnica and Igman continue to face challenges related to institutional fragmentation, poor management and dependence on seasonal conditions. Special attention is given to the role of selective forms of tourism, such as adventure, sports, cultural and conference tourism, as strategies for the sustainable revitalisation of mountain destinations. The paper concludes that the further development of the Sarajevo mountain areas must be based on the principles of sustainability, local community involvement and improved inter-institutional cooperation, alongside essential improvements in statistical monitoring and spatial planning.

Keywords: tourism, destination life cycle, Butler's model (TALC), tourism infrastructure, Bjelašnica, Igman, Trebević, Jahorina

Uvod

Održivi turizam (*sustainable tourism*) predstavlja koncept usmjeren na uravnoteženje ekonomskih, socijalnih i ekoloških aspekata turističkog razvoja, s ciljem dugoročnog očuvanja prirodnih i kulturnih resursa, te pružanja vrijednog iskustva posjetiocima. U Bosni i Hercegovini oslonac održivog turizma čini prostorna i funkcionalna raznolikost regija, pri čemu integralni regionalni razvoj ima presudnu ulogu. Posebno mjesto u tom procesu zauzima planinski prostor, kao značajna komponenta turističke valorizacije i održivog razvoja.

Svaki vid turizma koji se zasniva na principima održivog razvoja, te doprinosi unapređenju zaštite prirode, socioekonomskom razvoju i očuvanju kulturnog naslijeđa lokalnog stanovništva može se okarakterizirati kao održivi turizam.

Planinska područja kao tradicionalno depopulacijska i nerazvijena područja posebno u zemljama u razvoju, svoju šansu posljednjih godina vide u turizmu. Smjernice i upravljačka praksa održivog razvoja turizma primijenjivi su na sve vrste turizma, u različitim destinacijama, pa tako i u planinskim. Održivi razvoj planinskog turizma podrazumijeva optimalno iskorištavanje prirodne atrakcijske osnove (koja je najčešće ključni element turističkog razvoja), pomažući pritom u zaštiti geo i biodiverziteta, kao i očuvanju kulturnohistorijskog naslijeđa i tradicijskih vrijednosti. Turističke aktivnosti u planinskom prostoru trebaju biti održive i dugoročne, te osiguravati stabilnost zaposlenja lokalnoj zajednici i ekonomsku korist svim stejkholderima. Turizam u planinskom prostoru mora pružiti jedinstveno iskustvo posjetiocima, ali uz očuvanje planinskih ekosistema i promociju koncepta njihove održivosti.¹

Na primjeru olimpijskih planina, koncept održivog turizma može se sagledati kroz tri međusobno povezana aspekta. Ekološki aspekt podrazumijeva očuvanje prirodnih i pejzažnih vrijednosti uz smanjenje negativnih uticaja turističkih aktivnosti. Društveni aspekt ogleda se u uključivanju lokalnog stanovništva, otvaranju novih radnih mjesta i unapređenju kvaliteta života zajednice. Ekonomski i upravljački aspekt odnosi se na diverzifikaciju ponude, strateško planiranje i efikasno upravljanje resursima, što zajedno doprinosi dugoročnoj konkurentnosti i održivosti ovih destinacija.

Kroz historiju, razvoj turizma je prošao kroz različite etape – od turizma povlaštenih slojeva društva, preko masovnog, do današnjeg, sve popularnijeg selektivnog turizma. Turistički razvoj planinskih destinacija često odražava šire društvene, političke i ekonomske promjene.

Sarajevske planine Bjelašnica, Igman, Jahorina i Trebević predstavljaju kompleksan prostor čiji se razvoj može analizirati kroz višeslojni historijski i funkcionalni okvir. Njihove prirodnogeografske odlike ih svrstavaju među najznačajnije turističke resurse Bosne i Hercegovine, dok njihova uloga u organizaciji Zimskih olimpijskih igara (ZOI) 1984. godine dodatno naglašava njihov infrastrukturni i simbolički značaj. Od vrhunca popularnosti u predolimpijskom i olimpijskom periodu, preko stagnacije i razaranja tokom 1990-ih, pa do savremenih pokušaja revitalizacije, sarajevske planine svjedoče o dinamičnom razvoju. Specifične okolnosti, uključujući ratna dešavanja i tranzicijski proces, ostavile su dubok i dugotrajan uticaj na njihov razvoj.

¹ Banda 2020, 35.

Razvoj turističke ponude olimpijskih planina prepoznat je u brojnim strateškim dokumentima na federalnom i kantonalnom nivou. Strategija razvoja turizma Federacije BiH 2022–2027. godine naglašava značaj Bjelašnice, Igmana i Trebevića za sportski i rekreativni turizam, dok Nacrt Strategije razvoja turizma Kantona Sarajeva do 2030. godine ističe njihovu ulogu u smanjenju sezonalnosti i širenju ponude tokom cijele godine. Master plan za unapređenje Bjelašnice i Igmana predviđa njihovu transformaciju u održive, pristupačne cjelogodišnje centre.

Izazovi turističkog razvoja olimpijskih planina su višestruki i složeni. Nedovoljna integracija proizvoda i usluga u multidestinacijske pakete, te ograničeno korištenje postojećih prirodnih i kulturnih resursa umanjuju njihovu konkurentnost. Dodatni problem predstavlja izražena sezonalnost, jer se najveći dio turističkog prometa ostvaruje tokom zimske skijaške sezone, dok prijelazni periodi ostaju slabo iskorišteni. Iako ne postoje detaljni statistički podaci o prosječnom trajanju boravka na planinama, terenska zapažanja ukazuju na različite obrasce: Jahorina privlači duže boravke tokom zimske sezone, dok Bjelašnica, Igman i Trebević uglavnom funkcioniraju kao destinacije za kraće i vikend posjete.

Održivom razvoju dodatno prijete procesi apartmanizacije i nekontrolirane urbanizacije, koji dovode do prekomjerne izgradnje i degradacije prostora. Klimatske promjene smanjuju pouzdanost snježnog pokrivača i ugrožavaju budućnost zimskog turizma, dok masovni turizam stvara pritisak na ekosisteme i infrastrukturu. Uprkos ovim izazovima, olimpijske planine posjeduju značajan potencijal za razvoj selektivnih i cjelogodišnjih oblika turizma, pod uslovom da se strateškim planiranjem uspostavi ravnoteža između ekonomskog razvoja i očuvanja prirodnog i društvenog okvira.

Uprkos navedenim izazovima, olimpijske planine Bjelašnica, Igman, Trebević i Jahorina predstavljaju posebno vrijedan resurs koji predstavlja spoj jedinstvenih geomorfoloških, klimatskih i biogeografskih karakteristika, te kulturno-historijskog naslijeđa koji još uvijek nisu dovoljno i adekvatno valorizirani.

U radu se analizira turistički i infrastrukturni razvoj olimpijskih planina kroz prizmu teorijskog modela životnog ciklusa turističke destinacije, s posebnim akcentom na procese stagnacije i potencijalne puteve revitalizacije.

Turističko-geografski položaj sarajevskih planinskih područja

Planinsko područje Bjelašnice i Igmana (karta 1) smješteno je u zoni centralnih Dinarida, odnosno u zapadnom dijelu sredozemne zone mladih vjenačnih planina. Iz nizine Sarajevskog polja može se uočiti sjeveroistočni „glavni“ dio Bjelašnice, mada se ovaj prostrani planinski masiv proteže sve do Prenja na jugozapadu, gdje ih razdvaja dolina Neretve.² Ovo područje čine dvije odvojene morfološke cjeline, Igman (Crni vrh, 1504 m n. v.) i Bjelašnica (vrh Zvezdarnica, 2066 m n. v.), koje su međusobno povezane morfodepresijama Malog i Velikog polja na visini od oko 1150 do 1300 metara.³ Njene prirodne granice čine doline rijeka Rakitnice, Neretve,

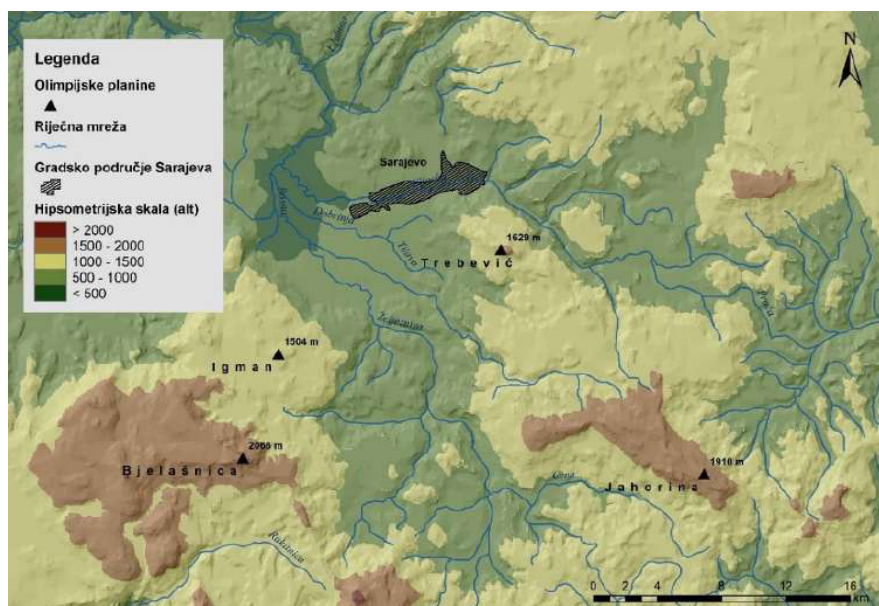
² Popović 1935, 85.

³ Banda 2020, 52.

Tresanice, Bijele, Zujevine i Prijesnice, dok na jugu graniči s planinama Treskavicom i Visočicom, a na zapadu s Bitovnjom.⁴

Smatra se da je Bjelašnica ime dobila zbog bjeline snijega i krečnjaka u najvišim predjelima (pridjev bijel - Bjelašnica). Njen najviši vrh ima nekoliko naziva: Bjelašnica, Zvezdarnica, Opservatorija (prema meteorološkoj stanici koja se nalazi ovdje). Kroz historiju je Bjelašnica imala važnu ulogu kako u pogledu naseljavanja i korištenja prirodnih resursa, tako i u razvoju planinskog turizma. Zahvaljujući svojim specifičnim prirodnim vrijednostima i povoljnom društvenogeografskom položaju, planina je zajedno s Jahorinom, Trebevićem i gradom Sarajevom bila domaćin XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, čime je stekla značajno međunarodno priznanje. Nakon Olimpijade, Bjelašnica je nastavila igrati važnu ulogu u razvoju zimskih sportova, ugostivši više međunarodnih takmičenja pod okriljem FIS-a, što je dodatno doprinijelo njenom turističkom i sportskom značaju na regionalnom i globalnom nivou.⁵

Planina Igman čini sjeveroistočni ogranak planinskog masiva Bjelašnice. Predstavlja valovitu, blago talasastu površinu, dinarskog pravca pružanja, s prosječnom visinom 1300–1400 m. Prema jugozapadu vezuje se za visoravan Bjelašnice (na oko 2000 m), a prema sjeveroistoku pada strmim odsjekom prema Sarajevskom polju. Sjeverozapadno i zapadno strmim odsjekom pada prema dolini Zujevine, a prema jugoistoku visina terena postepeno opada prema dolini Željeznice i Krupačkom potoku.

Karta 1. Geografski položaj sarajevskih olimpijskih planina (prilagodile autorice)

⁴ Hrelja 2016, 241.

⁵ Hadrović 2020, 2.

Osim glavica i kosa, predstavljenih u vidu vrhova, područje Igmana odlikuje pojava većih depresija (Ravna vala, Veliko polje i Malo polje) u kojima nastaju temperaturne inverzije pogodne za razvoj vegetacije i zemljišta od značaja.⁶ Teren planine pretežno je bezvodan, ali se vode pojavljuju u njenom podnožju u vidu snažnih vrela, poznatijih kao Vrelo Bosne. U okviru pripreme Zimskih olimpijskih igara, na Igmanu su izgrađene velika i mala skakaonica za skijaške skokove. Igman ima i važnu historijsku ulogu, ističući se po događajima iz Drugog svjetskog rata, među kojima je najpoznatiji Igmanski marš.⁷ Igman se pruža paralelno s glavnim grebenom Bjelašnice u pravcu jugoistok – sjeverozapad. Visoravan Igmana ima nadmorsku visinu od 1100 do 1300 metara.⁸ Porijeklo naziva „Igman“ veže se za legendu o pravoslavnom manastiru, čiji je domaćin bio iguman, pa se smatra da je po njemu planina i dobila ime.

Planinski prostor Jahorine s Trebevićem (karta 1) smješten je jugoistočno od Sarajevske kotline, u centralnom dijelu Bosne i Hercegovine. Smatra se da je prvobitni naziv Jahorine bio „Javorina“ (po javoru), ali da još u vrijeme Austro-Ugarske, pogrešno napisano „Jahorina“, te se ovaj naziv i zadržao. Naziv „Trebević“ potiče od slavenske riječi „trebovati“ ili „trijebiti“, koji označava žrtvovanje. Najvjerojatnije su Slaveni ovdje obavljali različite obrede, za koje je, između ostalog, bilo karakteristično i prinošenje žrtava, odnosno „trebovanje“, pa otuda i naziv. Ogranci Jahorine se na sjeveru preko Ravne planine (1640 m) spuštaju u Paljansku kotlinu, koja je odvaja od Romanije (1629 m).⁹ Sa sjeverozapadne strane na ogranke Jahorine nastavlja se Trebević, koji se spušta u Sarajevsko polje preko Miljevića i Lukavice.¹⁰

Padine Jahorine se na jugozapadu preko Među planine i Crne rijeke spuštaju u Trnovsku kotlinu. Masiv Jahorine pruža se na zapadu od Sarajevskog polja do gornjeg sliva Drine na istoku. Ovo područje ograničeno je riječnim tokovima: Crnom i Kolunskom rijekom na jugu i jugoistoku, Pračom, Korjenom, Vardom i Lisovačkim potokom na istoku, na zapadu rijekom Željeznicom, te Paljanskom Miljackom na sjeverozapadu.

U geomorfološkom smislu, planinski masiv Jahorine čine tri cjeline: Gola Jahorina, Ravna planina i Trebević. Trebević i Jahorina nisu morfofenetski jedinstven prostor, zbog, između ostalog, nejasne granice između ove dvije planine. Visoka planinska površ s vrhovima Mali i Veliki stupanj (1522 m), te Mali i Veliki crni vrh (1466 i 1506 m) čine granicu između navedenih masiva.¹¹ Vrh Ogorjelica s 1916 metara je najviša tačka Jahorine.

Zbog povoljnog geografskog položaja, konfiguracije terena s blagim padinama, pogodnih klimatskih uslova i bogatih prirodnih resursa, Jahorina je postala jedno od najznačajnijih skijaških središta na Balkanu. Za potrebe XIV Zimskih olimpijskih igara

⁶ Ćirić 1965, 7.

⁷ Banda, Opačić 2017, 812.

⁸ Mihić 1984, 14.

⁹ Golijanin 2010, 41.

¹⁰ Mihić 1987, 15.

¹¹ Popović 1935, 7; Mihić 1987, 16.

1984. godine izgrađena je značajna turistička infrastruktura, uključujući hotele i prateće sadržaje, čime je dodatno potaknut razvoj planinskog turizma u ovom području.

Geografski položaj Trebevića doprinosi činjenici da ga stanovništvo, prvenstveno Sarajeva, ali i i šire regije, percipira kao „gradsku planinu“, odnosno zasebnu cjelinu u odnosu na Jahorinu. Sigurno da se nalazi na većoj udaljenosti u odnosu na urbano područje Sarajeva, ne bi imao tako prepoznatljiv identitet. Navedene činjenice doprinijele su njegovoj afirmaciji kao izletničko-rekreativnoj, kasnije i turističkoj zoni. Tradicionalno, Trebević je bio jedno od najposjećenijih izletišta Sarajlija, posebno zbog povoljne lokacije i razvijenih pješačkih i planinarskih staza, što svjedoči o njegovoj dugogodišnjoj ulozi u razvoju rekreativnog turizma. Prvi značajniji objekat turističke infrastrukture, planinarski dom na lokalitetu Sofe (1.627 m n. v.), izgrađen je 1896. godine, zajedno sa stazom koja je vodila do njega.

Na Trebeviću je 1972. godine izgrađen i savremeni opservatorij na mjestu stare vojne osmatračnice, koji je u to vrijeme važio za najopremljeniji takav objekt u bivšoj Jugoslaviji. U sklopu priprema za XIV Zimske olimpijske igre 1984. godine, na Trebeviću je 1982. godine izgrađena bob i sankaska staza, koja je tada bila među najmodernijima u svijetu i predstavljala značajan infrastrukturni iskorak za razvoj zimskih sportova u regiji. Međutim, u to vrijeme planina nije raspolagala hotelskim ni drugim smještajnim kapacitetima, pa je njen turistički potencijal bio tek djelimično iskorišten.

Izgradnja sportske i prateće infrastrukture, posebno u periodu priprema za Olimpijadu, imala je snažan uticaj na kasniji razvoj Trebevića kao turističke destinacije. Njegova blizina Sarajevu, povoljni prirodni uslovi i povezanost s drugim planinama u okolini omogućili su mu značajnu ulogu u oblikovanju planinskog turizma u širem sarajevskom području.¹²

Metodologija istraživanja

Metodološki koncept ovog istraživanja zasnovan je na kombinaciji kvalitativnih i kvantitativnih pristupa, s ciljem sveobuhvatne analize razvojnih faza olimpijskih planina Sarajeva i njihove uloge u savremenom turističkom sistemu Bosne i Hercegovine. U istraživanju su korištene metode analize literature, primjena teorijskog modela životnog ciklusa turističke destinacije, terenski rad, te analiza dostupnih statističkih podataka. Analiza relevantne naučne i stručne literature, kao i strateških i prostorno-planskih dokumenata na entitetskom i kantonalnom nivou, poslužila je kao teorijska osnova istraživanja. Poseban akcenat stavljen je na publikacije koje razmatraju historijski razvoj planinskog turizma, te na dokumente koji sadrže strateške smjernice za održivi razvoj turizma u Bosni i Hercegovini. Pregled literature rezultirao je odabirom ključnog teorijskog modela razvoja turizma, primjenjivog na analizirane destinacije.

Za analizu razvoja Bjelašnice, Igmana, Jahorine i Trebevića primijenjen je Butlerov teorijski model životnog ciklusa turističke destinacije (TALC - *Tourist Area Life Cycle*). Na osnovu ovog modela, identificirane su faze istraživanja, uključivanja, razvoja, stagnacije, opadanja i revitalizacije, pri čemu su specifični historijski događaji

¹² Legacy 2024, 331.

(npr. organizacija XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, ratna razaranja 1990-ih, te proces poslijeratne obnove i savremenih investicija) poslužili kao ključni orijentiri za periodizaciju. Ovakav pristup omogućio je dublje razumijevanje dinamike razvoja istraživanih planinskih područja.

Terenska istraživanja provedena su na Bjelašnici, Igmanu, Jahorini i Trebeviću, na kojima su prikupljeni podaci putem neposrednih zapažanja i fotodokumentacije. Posebna pažnja posvećena je stanju postojeće infrastrukture, smještajnih kapaciteta, pratećih sadržaja i procesa izgradnje novih objekata. Terenski rad poslužio je kao značajan korektiv i dopuna kabinetskoj fazi analize literature. Za potrebe istraživanja korišteni su dostupni statistički podaci, te izvještaji relevantnih institucija i organizacija. Međutim, važno je istaknuti da ovi podaci ne odražavaju u potpunosti realno stanje na terenu, budući da značajan dio smještajnih kapaciteta posluje u okviru sive ekonomije i ostaje izvan službene evidencije.

Provedeno istraživanje je suočeno i s određenim ograničenjima. Najznačajnije se odnosi na spomenuti nedostatak sistematizirane i potpune statistike za planinska područja, što umanjuje mogućnosti precizne kvantifikacije turističkih trendova. Dodatno, prisustvo sive ekonomije otežava pouzdanu procjenu kapaciteta i obima turističkog prometa. Primjena Butlerovog modela životnog ciklusa, iako korisna, ima svoja metodološka ograničenja, jer se faze u praksi ne odvijaju uvijek linearno niti se u potpunosti poklapaju s teorijskim obrascem.

Teorijski okvir

U naučnim krugovima 80-ih godina 20. stoljeća veliku pažnju izazvao je model razvojnog (evolutivnog) ciklusa turističke destinacije (TALC - *Tourist Area Life Cycle*), koji u prvi plan stavlja intenzitet i dinamiku razvoja destinacija.¹³ Koncipirao ga je Butler (1980) koristeći kao glavni indikator broj turističkih dolazaka.

Prema Butlerovom konceptu, područje započinje svoj razvoj fazom istraživanja (*exploration*) i dolaskom malog broja turista (avanturista) koji koriste lokalnu infrastrukturu, te su privučeni prirodnim i/ili kulturno-historijskim naslijeđem. Zatim slijedi faza uključivanja (*involvement*), s izgradnjom turističke infrastrukture i povećanjem broja turista,¹⁴ početkom marketinške aktivnosti, te definiranja turističkog tržišta. Za ovu fazu karakteristična je pojava sezonalnosti turističke ponude. U fazi razvoja (*development*), apsolutni i relativni porast broja dolazaka je najveći, grade se veći smještajni kapaciteti, turistički proizvod je često jednoličan, ali dobro pozicioniran na tržištu u vidu paket-aranžmana. Evidentna je i transformacija prostora uslijed razvoja turizma. U četvrtoj fazi, odnosno fazi konsolidacije (*consolidation*), broj turističkih dolazaka još uvijek bilježi trend rasta, ali umanjenom stopom. U ovoj fazi menadžment destinacije čini dodatne napore za produžavanjem sezone i širenjem tržišta, te je evidentna potreba za razvojem selektivne turističke ponude usklađene s preferencijama turista. Fazu stagnacije (*stagnation*) obilježava približan broj dolazaka, ali uz velike napore da se ovaj trend zadrži. Prirodne i antropogene turističke atrakcije često su

¹³ Šulc 2016, 11.

¹⁴ Šulc 2016, 11.

zamijenjene izgrađenim atrakcijama, te se mijenja pejzaž destinacije. Nakon stagnacije moguće je opadanje (*decline*) ili revitalizacija (*rejuvenation*), koju prati potpuna promjena strukture turističke ponude u kojoj dominiraju selektivni turistički oblici.

Nakon objavljivanja ovog koncepta, razvoj turističkih destinacija i njihove karakteristične faze bile su predmet istraživanja naučnika iz različitih oblasti. Čak je i Butler, autor inicijalnog koncepta iz 1980. godine, revidirao svoje teorije i zaključke u radovima iz 1993, 2004. i 2011. godine. Za potrebe ovog rada, važna su ona istraživanja koja su geografski ili razvojno slična istraživanom planinskom prostoru, te posebno analiziraju razvoj destinacija nakon faze konsolidacije,¹⁵ te evolutivni ciklus turističkih destinacija u planinskom prostoru,¹⁶ te etapu revitalizacije.¹⁷

Zbog različitih promjena koje su se dogodile u turizmu, Butler (2011) u ponovljenoj interpretaciji modela dovodi u vezu odlike razvijenosti turizma u destinaciji, zatim osobine posjetilaca, dinamičnost turističke ponude, preobrazbu područja pod uticajem turizma, odnosno sve one elemente koji pobliže objašnjavaju razvoj i promjene destinacija. Životni ciklus turističke destinacije u prvom redu zavisi od strukture turističke ponude i kreiranja turističkih proizvoda u svakoj pojedinoj fazi razvoja (tabela 1). U ranim fazama razvoja turističke destinacije razvijaju se rekreativna i turistička kretanja bez jasne diferencijacije turističkog proizvoda na masovni i selektivni, jer je broj turista još uvijek mali, te su i ekonomski benefiti turizma zanemarljivi. U fazi uključivanja povećava se broj turista, ali i njihovo zadržavanje, te i lokalna zajednica počinje pružanjem usluga smještaja. Radi se na formiranju turističkog proizvoda koji poprima odlike masovnosti, i teži povećanju broja turista i ostvarivanju veće dobiti. Ova faza je karakteristična u razvoju destinacija kupališnog turizma koji prodaje odmor na moru ili planinske centre u kojima dominira zimski skijaški turizam. Važno je istaknuti da se turistički proizvodi formiraju u skladu s motivima turista za zimsku ili ljetnu sezonu. Turisti ne traže diferencirane turističke proizvode selektivnog turizma, te im je glavni motiv prilikom kupovine aranžmana odmor i cijena.

Turizam u fazi konsolidacije predstavlja važan dio lokalne ekonomije. Broj turista se povećava, ali dosta sporijim tempom. Često su prekoračeni i kapaciteti nosivosti, što utiče na smanjenje kvaliteta turističkog proizvoda. Uslijed velikog pritiska turista, prisutan je i antagonizam lokalne zajednice.

U fazi stagnacije, popularnost destinacije opada, a često su, pored ekoloških, prisutni socijalni i ekonomski problemi. Sve više se nameće potreba za kreiranjem selektivnih turističkih proizvoda namijenjenih manjem segmentu turista. Ako menadžment destinacije iz određenih razloga nije u stanju prilagoditi svoju ponudu novim uslovima na turističkom tržištu, nastupa faza opadanja.

Kako bi destinacija koja se nalazi u fazi konsolidacije ili stagnira ponovno postala konkurentna (započela fazu revitalizacije), potrebna je potpuna promjena turističke ponude i razvoj selektivnih oblika turizma. Dakle, treba oblikovati nove turističke

¹⁵ Priestly, Mundet 1998, 101; Knowles, Curtis 1999, 89; Aguiló *et al.*, 2005, 223; Vojnović 2012, 757.

¹⁶ Bao, Zhang 2006, 110.

¹⁷ Cooper 2006, 186.

proizvode koristeći prirodnu i antropogenu turističku atrakcijsku osnovu u početku. Na primjer, destinacije kupališnog turizma u Dalmaciji razvijaju kulturni turizam u zaleđu, te kongresni turizam kako bi se popunili hotelski kapaciteti izvan sezone. Nakon boljeg pozicioniranja na tržištu i privlačenja novih turista, moguće je razvijati i potpuno nove proizvode, kao što je gastro ili manifestacijski turizam.

FAZA ŽIVOTNOG CIKLUSA DESTINACIJE	OBILJEŽJA FAZE
ISTRAŽIVANJE <i>(exploration)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - mali broj turista - razvoj rekreativnih i turističkih kretanja bez jasne diferencijacije turističkog proizvoda
UKLJUČIVANJE <i>(involvement)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - izgradnja turističke infrastrukture - povećanje broja turista - uključivanje lokalne zajednice - duži boravci turista - izražena sezonalnost
RAZVOJ <i>(development)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - najveći broj turista - gubi se jedinstvenost pejzaža destinacije - veliki pritisak na okoliš - turističke atrakcije su komercijalizirane - sezonalnost je još uvijek izražena
KONSOLIDACIJA <i>(consolidation)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - turizam je važan dio lokalne ekonomije - broj turista raste, ali se stope porasta smanjuju - „kvarenje“ turističkog proizvoda - prekoračeni kapaciteti nosivosti - antagonizam lokalne zajednice
STAGNACIJA <i>(stagnation)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - destinacija nije više popularna - javlja se potreba za poboljšanjem turističkih sadržaja i razvojem selektivnih oblika turizma kako bi se spriječilo opadanje razvoja i privukli novi turisti
OPADANJE <i>(decline)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - nemogućnost prilagođavanja strukture turističkog proizvoda novim uslovima tržišta - uticaj konkurentnih destinacija - stalni gosti nisu više zadovoljni i napuštaju destinaciju
REVITALIZACIJA <i>(rejuvenation)</i>	<ul style="list-style-type: none"> - potpuna promjena turističke ponude - razvoj selektivnih turističkih proizvoda

Tabela 1. Butlerove faze životnog ciklusa destinacije i njihova obilježja (Banda 2020, 33.)

Istraživana planinska područja odlikuju određene specifičnosti u razvoju. Olimpijski masivi Bjelašnice s Igmanom, Jahorine s Trebevićem su, uslijed izgradnje smještajnih kapaciteta i turističke infrastrukture, imale preduslov za razvoj masovnog skijaškog turizma, što im je bila i glavna razvojna orijentacija do početka rata 1992–1995. godine. Rat je, kao vanjski faktor na koji destinacija ne može uticati, donio brojne negativne promjene, te su se ove destinacije poslije 1996. godine našle u nezavidnom položaju.

U cilju ponovnog pozicioniranja na turističkom tržištu, odnosno revitalizacije ove planinske destinacije moraju razvijati selektivni turizam nastao pod uticajem određenih okolnosti.¹⁸ Ovakav razvoj podrazumijeva upotrebu prirodne atrakcijske osnove u svrhu reguliranja razvoja turizma i prilagođavanja turističkih dolazaka. Prema ovom konceptu, potrebno je razvijati turističke proizvode, u ovom slučaju sportsko-rekreativnog ili avanturističkog turizma namijenjenog manjem segmentu turističkog tržišta, dok se skijaški turizam treba prilagoditi novim klimatskim uslovima, te morfološkim karakteristikama terena. Važan faktor ovakvog usmjerenog razvoja su svi stejkholderi destinacije, a preduslov je ograničavanje izgradnje smještajnih kapaciteta i turističke infrastrukture. Za sarajevske olimpijske planine (Bjelašnica i Igman, Jahorina i Trebević), selektivni oblici turizma predstavljaju šansu za revitalizaciju i ponovno pozicioniranje na tržištu. Selektivna turistička ponuda podrazumijeva održivi turizam, te bi se i okolinski aspekt destinacija značajno unaprijedio. Također, uključenost lokalne zajednice je važan segment u razvoju ovih oblika turizma, što bi se pozitivno odrazilo i na stanovništvo planinskih prostora. Upravo primjenom ovog modela moguće je sagledati kompleksnu razvojnu putanju sarajevskih olimpijskih planina, uzimajući u obzir političke prekretnice, društvenu transformaciju i promjene u turističkoj potražnji.

Historijski kontekst i razvoj planinskih područja

Analizirani planinski prostori prošli su nekoliko etapa u svom turističkom razvoju. Iako detaljnije analize životnih ciklusa istraživanih planinskih destinacija uslijed nedostatka statističkih podataka nisu moguće, u nastavku su definirane razvojne faze, te izvršeno njihovo poređenje s Butlerovim životnim ciklusima razvoja turističke destinacije.

Savremenih geografskih istraživanja o razvojnim fazama planinskih turističkih destinacija u Bosni i Hercegovini skoro da i nema. U razvoju turizma olimpijskih planina, Bjelašnice i Igmana, Jahorine i Trebevića, izdvaja se nekoliko perioda:

- Period vladavine Austro-Ugarske;
- Period između dva svjetska rata;
- Period nakon Drugog svjetskog rata;
- Zimske olimpijske igre 1984. godine i period do raspada SFRJ;
- Poslijeratna obnova turizma 1996–2000. godine;
- Savremeni period.¹⁹

¹⁸ Weaver 2000, 220.

¹⁹ Banda, Opačić 2017, 818.

U razvoju istraživanih planinskih područja, na osnovu naučne i stručne literature, te iskustava u razvoju planinskih centara u zemljama regije i Evrope, izdvojeno je pet faza:

- 1. faza - od 1878. godine (dolaska Austro-Ugarske) do 1939. godine (početka Drugog svjetskog rata);
- 2. faza - od 1945. godine (kraja Drugog svjetskog rata) do održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine;
- 3. faza - od 1985. godine do 1992. godine (početka ratnih dešavanja 1992-1995. godine);
- 4. faza - od 1996. godine do 2000. godine (poslijeratni period);
- 5. faza - od 2001. godine (savremeni period);
 - prva podfaza (2001-2010.);
 - druga podfaza (od 2010-ih do danas).

Prva faza – od 1878. godine (dolaska Austro-Ugarske) do 1939. godine (početka Drugog svjetskog rata)

Ova faza predstavlja inicijalnu fazu u razvoju prvih rekreativno-turističkih kretanja u bosanskohercegovačkim planinama. Dolaskom Austro-Ugarske Monarhije počinje izgradnja saobraćajne infrastrukture, započinju brojna naučno-stručna istraživanja, a austrougarska administracija izdvaja značajna sredstva za izgradnju planinarskih objekata, te izdavanje nekoliko planinarsko-turističkih vodiča i časopisa, većinom na njemačkom jeziku.

Planinarska društva postaju nosioci rekreacijske ponude i organizatori prvih rekreativno-turističkih kretanja. Činovnici austrougarske uprave smatraju se prvim pokretačima Planinarske organizacije u Bosni i Hercegovini (1892. godine), kada je osnovano *Bosnisch-herzegovinischer Touristen Verein* in Sarajevo (Turističko društvo ili klub), koje je za cilj imalo unapređenje turizma i širenje znanja o prirodnim ljepotama Bosne i Hercegovine, a okupljalo je pretežno strance i domaće ugledne članove društva.²⁰

Nakon Prvog svjetskog rata, formirano je Društvo planinara u Bosni i Hercegovini. Ova društva su zainteresirala seosku omladinu za skijanje i organizirala „skijaške (smučarske) partije“ kao neku vrstu masovnog izlaska na snijeg i skijanje na planinama, te su ovo i prvi zabilježeni počeci rekreativno-turističkih kretanja u zimskoj sezoni. U Sarajevu je također osnovana i podružnica Hrvatskog planinarskog društva (HPD) „Bjelašnica“, koja je imala više sekcija (omladinsku, foto i skijašku sekciju). Hrvatsko planinarsko društvo je 1908. i 1909. izdalo knjigu „Bosna i Hercegovina sa 136 slika“ koristeći pojmove „turizam“, „turistički interes (potražnja)“, „znanstveno-turistički pisci“²¹, što doprinosi stvaranju značajne zbirke planinarskih

²⁰ Kranjčević 2012, 37.

²¹ Kranjčević 2012, 37.

karata, fotografija i literature o budućim olimpijskim planinama. Planinari-rekreativci su zbog dostupnosti pohodili planinske masive u blizini Sarajeva i Travnika, te se istraživana planinska područja Bjelašnice i Igmana, Jahorine i Trebevića, te Vlačića prvi „aktiviraju“ za potrebe rekreacije i turizma.

Prva rekreativna upotreba skija zabilježena je 1911. godine na Igmanu od članova Turističkog kluba „Somogji“. Skijanje polako zauzima svoje mjesto u rekreativnim kretanjima tek poslije Prvog svjetskog rata, kada počinje i organizacija manifestacije „Bjelašnički dani“ u okviru koje su održavana i ski-takmičenja.

U periodu do kraja Prvog svjetskog rata dominiraju turističko-rekreativna kretanja u ljetnoj sezoni. Rekreativna kretanja i boravak u planinama bili su popularni u ovom periodu uzimajući u obzir da su cijene boravka u planinarskim kućama, jednostavno opremljenim najnužnijim posuđem i zajedničkim ležajevima, bile po pravilu vrlo niske, dok su članovi planinarskih društava prilikom prijevoza željeznicom imali značajne povlastice.²² Karakterističan za ovaj period je veliki broj izleta na Bjelašnici i Igmanu u organizaciji planinarskih društava, u kojima učestvuje veliki broj planinara, rekreativaca i drugih izletnika. Pred Drugi svjetski rat, veliki grupni izleti iščezavaju, a češći su izleti manjih grupa, te nerijetko pojedinaca. Za populariziranje ovih rekreativno-turističkih kretanja koriste se dnevne i periodične novine koje oglašavaju izlete, otvaranje planinarskih domova i sl.

Na Bjelašnici je 1923. godine izgrađen prvi planinarski objekat nakon Prvog svjetskog rata, „Slavijina kuća“ na Podgradini. Iste godine, na područje Jahorine stigle su prve skije, te je napravljena zgrada tadašnjeg hotela „Šator“. Na Jahorini je 1926. godine izgrađena zgrada Doma armije s 80 ležajeva, te sve više rekreativaca boravi na planini u ljetnom periodu.²³ Izgradnja i održavanje planinarskih objekata na Bjelašnici, Igmanu i Jahorini predstavljala je osnovu za početak razvoja skijanja i skijaškog turizma. Prvo zvanično takmičenje na Velikom polju na Igmanu, utrka skijaša na 30 km, održano je 1930. godine. U januaru 1933. godine članovi planinarskih društava iz Hrvatske dolaze na skijanje na Bjelašnicu i Jahorinu, oduševljeni skijaškim terenima i gostoprимljivim ljudima.²⁴ Bjelašnica i Igman ni u ovom periodu nisu bili nepoznati ljubiteljima zimskih sportova, mada su Jahorina i Trebević zbog veće pristupačnosti bili znatno posjećeniji.

Dakle, u ovom periodu, Bjelašnicu i Igman, Jahorinu i Trebević najviše su pohodili planinari-rekreativci, te ne možemo govoriti o turističkim kretanjima u pravom smislu. Također, Jahorina je zbog raznovrsne divljači bila zanimljiva austrougarskoj buržoaziji, te se gradi lovačka kuća pod nazivom „Vukelina voda“, koja predstavlja i prvi objekat sagrađen u analiziranim planinskim prostorima za potrebe smještaja stranaca. Krajem 1941. godine, uslijed prvih ratnih dejstava, na Jahorini su izgoreli svi planinarski objekti.

²² Banda, Opačić 2017, 815.

²³ Mihić 1987, 266.

²⁴ Mihić 1987, 277.

Druga faza – od 1945. godine (kraja Drugog svjetskog rata) do održavanja Zimskih olimpijskih igara 1984. godine

Tokom Drugog svjetskog rata, planinarski domovi na olimpijskim planinama su uništeni i opljačkani, a planinarska društva doživljavaju radikalne promjene. U narednom periodu (1946-1952.) počinje ponovna izgradnja planinarskih kuća na Bjelašnici, Igmanu i Jahorini, te se ponovo markiraju staze. Na Trebeviću, odnosno u zoni Brusa, 1951. godine grade se ugostiteljski objekti i uspostavljaju telefonske veze sa Sarajevom. Od 1948. do 1973. godine kroz planinarske kuće i domove na Bjelašnici prošlo je blizu 430.000 posjetilaca, koji su u 207 kreveta ostvarili 337.000 noćenja.²⁵ U desetogodišnjem periodu od 1973. do 1982. u planinarskim kućama i domovima na Bjelašnici i Igmanu stalno se povećavao broj turista i noćenja. Broj turista na Bjelašnici i Igmanu iznosio je 111.681, a ostvareno je 75.028 noćenja (podaci HPD *Bjelašnica*).

Na Bjelašnici i Igmanu se krajem 50-ih godina 20. stoljeća počinje razvijati rekreativno skijanje, kao i prva takmičenja za lokalno stanovništvo. Prvo „Šavničko prvenstvo“ održano je u februaru 1954. godine, a na njemu su učestvovali takmičari iz bjelašničkih sela. Održane su dvije discipline u daljinskom trčanju i slalomu. Takmičenje postaje popularno među rekreativcima i planinarima, te omladinom bjelašničkih sela. Planinarsko društvo „Bjelašnica“ tokom 1957. i 1958. godine organizira skijaške kurseve na Bjelašnici (na Šavniku i u Šabićima). Na Igmanu je 1958. godine održano prvo takmičenje u skijaškom trčanju za poslije već tradicionalni Igmanski marš. Igman je tad „otkriven“ za skijanje.

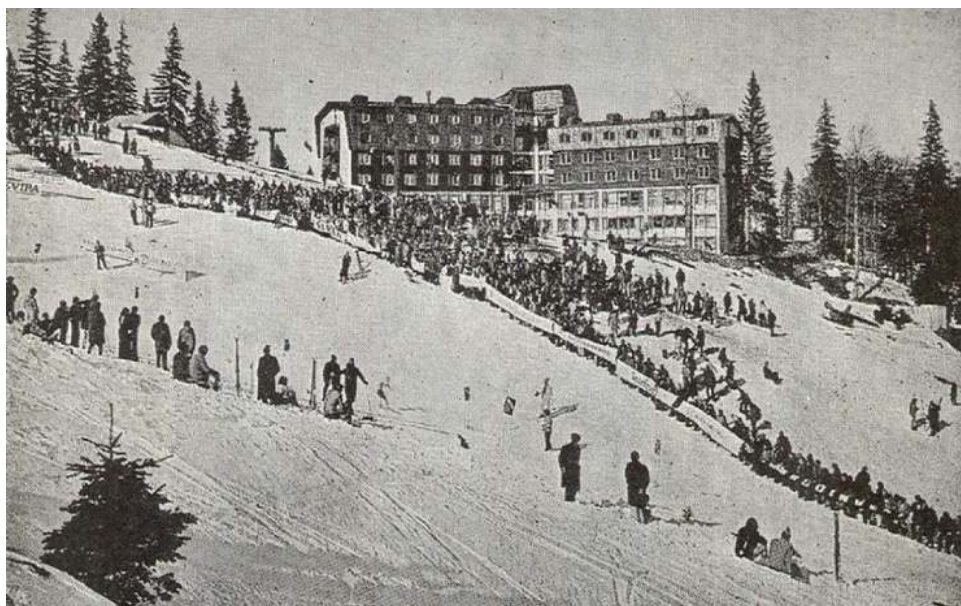
Za razliku od Bjelašnice, u ovoj razvojnoj fazi, koja odgovara fazi uključivanja u Butlerovom životnom ciklusu destinacije, Jahorina poprima odlike pravog zimskog centra, čemu doprinosi razvoj vertikalnog transporta i smještajnih kapaciteta uz početak neplanske gradnje vikend objekata. Prva žičara na Jahorini sagrađena je 1952. godine, a sljedeća 1965. godine. Ukupna dužina skijaških staza iznosila je 3660 metara. Do 1976. godine, na Jahorini su postojale tri skijaške staze verificirane od tadašnje Svjetske skijaške federacije. Poslije Drugog svjetskog rata, intenzivno se gradi više objekata: planinarski domovi „Košuta“ i „Partizan“, te vila „Bistrica“. Hotel „Jahorina“ sagrađen je 1975. godine, kao prvi hotel A kategorije s 320 ležajeva, čime počinje intenzivni razvoj zimskog turizma na Jahorini (slika 1). Izgradnjom ovog hotela, ukupni smještajni kapaciteti Jahorine iznose 829 ležajeva u hotelskom smještaju i oko 1000 ležajeva u 350-400 vikend objekata. Smještajni kapaciteti su popunjeniji tokom ljetne sezone, te se organiziraju izleti po Goloj Jahorini na vrhove Ogorjelicu, Košutu, Trijesku itd.²⁶

Već krajem 70-ih godina 20. stoljeća, zaustavljena je izgradnja vikendica na Jahorini, a dozvoljena adaptacija i proširenje postojećih objekata. Prema urbanističkim planovima predviđeno je da se objekti grade u okolini Jahorine, na Palama i u Vrhprači. Za potrebe turističkog naselja na Jahorini izgrađen je i vodovod s Prače, te

²⁵ Mihić 1984, 230.

²⁶ Mihić 1984, 222.

je osigurana ljekarska služba, kao i upotreba telegrafa i telefona. Već 1971. godine na Jahorinu je stigla prva mašina za čišćenje snijega, te je redovna bila autobuska linija na relaciji Sarajevo - Jahorina (svaki sat vikendom, odnosno svaka tri sata radnim danom). S druge strane, Bjelašnica je loše saobraćajno povezana, te skijaši, turisti i drugi ljubitelji iz Sarajeva putuju vozom do Pazarića, pa pješice na Bjelašnicu. Nedostatak automobila, te loša saobraćajna povezanost dodatno su otežavale pristup planinama. Ipak, zahvaljujući turizmu, u ovom periodu se održavaju planinarske staze, markacija terena, postavljanju orijentacione table i putokazi, planinarske kuće i uspinjače.

Slika 1. Hotel „Jahorina“ 1975. godine

(<https://www.skijanje.rs/istorija/istorija-skijanja-u-bih/poceti-skijanja-na-jahorini/> / Pristup ostvaren: 01. 07. 2025. godine)

Dobijanje organizacije XIV Zimskih olimpijskih igara veže se za mnogo veće investicije u cjelokupan turistički razvoj Bosne i Hercegovine, što je rezultiralo i razvojem zimskog planinskog turizma, te stvaranju infrastrukturne baze i za kasniji razvoj selektivnih oblika turizma. S tim u vezi, učešće investicija u ugostiteljstvo i turizam u tadašnjoj Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini je 1952. godine bilo neznatno, svega 0,1% u odnosu na povećanje na 4,1% u 1983. godini, što je uglavnom u vezi s izgradnjom brojnih smještajnih i ostalih objekata za potrebe Olimpijade.²⁷

Bjelašnica i Igman su do Zimskih olimpijskih igara bile skoro bez izgrađene infrastrukture. Za potrebe ove velike sportske manifestacije, u području Babinog dola uređena su olimpijska borilišta, odnosno skijaške staze koje se i danas koriste. Također, unaprijeđena je saobraćajna infrastruktura, te su izgrađeni smještajni kapaciteti,

²⁷ Čehajić 1987, 231.

što je predstavljalo osnovu za razvoj zimskog planinskog turizma. Na Velikom polju, za Olimpijadu su uređene staze i objekti za nordijske discipline i biatlon, a na Malom polju 70 i 90 metarska skakaonica, te dvije skakaonice od 15 i 30 metara. Osim navedenog, na Malom polju uređeni su tereni za rekreativno skijanje, te u dvosjedna žičara. Na Bjelašnici su uređene staze za alpske discipline i rekreativno skijanje, te su izgrađene dvosjedna i trosjedna žičara, te četiri ski-lifta.

Pored planinarskih domova i kuća, te hotela „Mrazište“ na Igmanu koji su od ranije postojali, izgrađeni su i smještajni kapaciteti: hoteli „Famos“ (današnji hotel „Maršal“), „Igman“ i „Smuk“ Omladinski centar i montažno apartmansko naselje.²⁸ Bob-staza na Trebeviću otvorena je 19. januara 1983. godine, a iste godine održana su i predolimpijska takmičenja evropskog prvenstva u bobu.²⁹

Prema podacima iz statističkih godišnjaka SFRJ za period 1955–1985. godine, u redoslijedu turističkih mjesta Bosne i Hercegovine prema broju domaćih stranih i ukupnih noćenja ostvarenih u periodu 1954–1984. godine, Bjelašnica je zauzimala posljednje, 33. mjesto, zbog svog kasnog uključivanja u turistički promet, dok je Jahorina pozicionirana na 16. mjestu. Noćenja domaćih turista registrirana su tek od sredine sedamdesetih, a inostranih turista od sredine 80-ih godina 20. stoljeća. Zbog poboljšanja infrastrukture, Bjelašnica i Igman postaju dostupne stanovnicima Sarajevsko-zeničke kotline, a kontraktivna zona se proširuje na turiste iz cijele Jugoslavije.

U ovoj fazi, u sklopu zimske turističke ponude Jahorine, razvija se skijaški turizam, uslijed čega se povećava broj turista u zimskoj sezoni, ali ljetna sezona još uvijek prednjači po broju posjetilaca. Boravak u planinama tokom ljeta vezuje se za odmor i rekreaciju, tj. šetnju i boravak u prirodi, a ponuda selektivnih oblika još nije razvijena. Veći broj posjetilaca tokom ljetne sezone je djelimično i posljedica popularizacije boravka u planinama među imućnijim građanima, te promoviranja blagotvornog uticaja planinskog zraka na zdravlje.

Treća faza – od 1985. godine do raspada SFRJ i početka ratnih dešavanja 1992–1995. godine

Početakom 80-ih godina 20. stoljeća, u znatnoj mjeri se mijenja pejzaž olimpijskih planina, te povećava njihova privredna važnost zahvaljujući Zimskim olimpijskim igrama koje su postale pokretač razvoja zimske turističke ponude u Bosni i Hercegovini.

Nakon Zimskih olimpijskih igara, izgradnjom ugostiteljskih i sportsko-turističkih objekata nastaje novi zimski sportsko-turistički centar (Olimpijski centar Bjelašnica - Igman), pa se sada Bjelašnica i Igman ubrajaju u grupu planina s razvijenom zimskom turističkom ponudom, uz dotadašnju izletničko-rekreativnu funkciju. Od 1984. godine u ovom zimsko-turističkom centru nalaze se gotovo jedna do druge, staze za alpske i nordijske discipline, te biatlon, kao i dvije skijaške olimpijske skakaonice, što je u ovo vrijeme bila rijetkost i u svijetu.

²⁸ Strategija održivog razvoja Općine Trnovo za period 2018–2022. godine, 2018

²⁹ Čehajić 1987, 233.

Na Bjelašnici i Igmanu, neposredno nakon Zimskih olimpijskih igara, dominira zimska turistička ponuda, ali se počinje razvijati i ljetna selektivna turistička ponuda. Na stazama za nordijske discipline ljeti je bila moguća vožnja biciklom. Kod hotela „Igman“ postojala su uređena igrališta za košarku, odbojku, tenis, fudbal, tenis i mali fudbal, a u zatvorenom bazenu ovog hotela moglo se i kupati. Niže cijene hotelskih usluga u ljetnom periodu uz sve navedeno trebale su doprinijeti produženju turističke sezone, te privući turiste na Igman i Bjelašnicu. U nekim od hotela, kao što je npr. hotel „Igman“, poslije se počinju organizirati kongresi i različiti skupovi, tako da se već tad počeo razvijati i kongresni turizam. Dakle, Bjelašnica i Igman kao već afirmirani zimski turistički centri, razvijaju i ljetnu turističku ponudu selektivnih oblika turizma, a prepoznatljiviji su i kao jedan od boljih sportskih centara za pripremu sportista na prostorima bivše Jugoslavije. Preko 60 reprezentacija i klubova u raznim sportovima iz zemlje i inostranstva u ljetnim mjesecima boravilo je ovdje.

Jahorina je, za razliku od Bjelašnice, posjedovala smještajne kapacitete i turističku infrastrukturu, te se grade dodatni hotelski kapaciteti, kao što je vila „Vučko“ i renoviraju se hoteli „Jahorina“ i „Bistrica“, te se već može govoriti o Butlerovoj fazi razvoja (ekspanzije). U ovom periodu karakterističan je razvoj selektivne turističke ponude u ljetnom periodu, te obogaćivanje zimske turističke ponude. Hotel „Jahorina“ bio je prvi smještajni objekat koji je svojim gostima nudio preko 30 različitih ruta (posjeta vrelu Prače, vrhu Jahorine, Bobanovim rupama itd.), propagirajući tako „odmor uz rekreaciju“. Ski-jaške staze za spust, slalom i veleslalom na Jahorini su homologirane, a jedna ski-staza je osvijetljena za noćno skijanje, što je predstavljalo svojevrsnu atrakciju u ovom periodu.

Nakon Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, planinski prostor Bjelašnice i Igmana orijentiran je na rekreativno-turističko skijanje, te osim sportsko-takmičarske dobija i turističku namjenu. Najveća iskorištenost kapaciteta zabilježena je upravo u vrijeme velikih međunarodnih takmičenja, kao i u dane vikenda, kada je više od 10.000 izletnika i turista koristilo sadržaje ovog turističkog centra. U periodu 1985-1991. godine, godišnje je ostvarivano između 110.000 i 130.000 noćenja u obje sezone, zimskoj i ljetnoj, od toga domaćih 70% i stranih 30% gostiju. Godišnje se na lokalitetu Bjelašnica - Igman prodavalo između 120.000 i 150.000 dnevnih ski-karata (podaci ZOI '84). Sezonska iskorištenost prostora imala je kontinuiran rast, kao posljedica stalnog ulaganja u nove sadržaje, što je Bjelašnicu i Igman krajem 80-ih godina svrstavalo u red srednje razvijenih turističkih centara u svijetu. Afirmacijom na turističkom tržištu, može se reći da Bjelašnica i Igman iz faze uključivanja polako prelaze u fazu razvoja.

Ipak, na osnovu stečenih iskustava u periodu 1985-1992. godine, utvrđeno je da pojedini aspekti organizacije skijaških područja na olimpijskim planinama, kao lociranje ski-liftova, sistemski izbor samog postrojenja, kao i djelimično lociranje skijaških staza, nije bilo optimalno izvedeno. Za razliku od Jahorine, koja razvija cjelogodišnji turizam, korištenje kapaciteta Bjelašnice i Igmana u periodu do rata nakon raspada SFRJ 1992-1995. godine treba posmatrati u kontekstu zimske (decembar - mart), odnosno ljetne (maj - septembar) turističke sezone, dok su u preostalim periodima u godini vršene veoma obimne pripreme.³⁰

³⁰ Banda i Opačić 2017, 820.

Četvrta faza – Poslijeratni period (1996–2000. godine)

Za vrijeme rata 1992–1995. godine, u Bosni i Hercegovini sva istraživana planinska područja pretrpjela su razaranja u određenoj mjeri. Svi objekti na Bjelašnici i Igmanu su u potpunosti uništeni (hoteli „Igman“ s depandansom (slika 2), „Borik“, „Mrazište“, „Famos“, „Feri“, „Smuk“ itd., zatim tehnička baza na Velikom polju i Štinjem dolu, međunarodni *press*-centar, servisi skijaške opreme i ostala prateća infrastruktura), a na Jahorini su pljačkane vikendice. Jedino su ostali čitavi objekti na Malom polju, ali oni su zbog boravka UNPROFOR-a zapušteni. Uništene su sve polazne stanice vertikalnog transporta, dok su stubovi i uže prema vrhu Bjelašnice ostali u prilično dobrom stanju. Trebević je tokom ratnih dejstava kontaminiran neeksplozivnim ubojitim sredstvima (NUS).

Slika 2. Hotel „Igman“ s depandansom u ruševnom stanju
Izvor: autorice (slike s terena: 20. 09. 2025. godine)

U periodu 1996–2000. godine, nakon što su snage SFOR-a napustile ovo područje, započinje obnova turističkog centra Bjelašnica – Igman. Dio infrastrukture je renoviran (npr. nekadašnji hotel „Famos“ na Bjelašnici), a neke od skijaških staza su u upotrebi, ali ne s punim kapacitetom ili mogućnostima. Obnovljena je vodovodna mreža, trafostanice i tehnička baza na Štinjem dolu. Izgrađen je novi ski-lift kapaciteta 1200 osoba/h, trosjedna žičara kapaciteta 1350 osoba/h, te dvosjedna žičara kapaciteta 1200 osoba/h i pet *baby*-liftova. Nabavljene su mašine za uređenje skijaških staza i kamion za čišćenje snijega. Realizirana je i donacija firme *Benetton* i izgrađeni restoran i *snack*-bar, moderan ski-servis, kancelarije uprave Ski-centra i drugi sadržaji na Bjelašnici. U istom periodu, obnovljeni su i sadržaji na Jahorini

i Trebeviću, ali ne u punom kapacitetu. Dijelovi Trebevića su i dalje pod sumnjom zbog mina, bob-staza nije obnovljena, kao ni skakaonice na Igmanu.

Četvrta faza obilježena je poslijeratnim zastojem, u kojem je turizam bio sveden na simbolične razmjere, dok su se istovremeno odvijali početni procesi obnove smještajnih kapaciteta i uređenja skijaških staza. Ovi napori predstavljali su osnovu za ponovno pokretanje turističke aktivnosti u sezoni 2000/2001.

Peta faza – od 2001. godine (savremeni period)

Peta faza razvoja olimpijskih planina obuhvata savremeni period nakon 2001. godine, koji se može podijeliti na dvije jasne podfaze. Prva podfaza (2001–2010. godine) obilježena je stagnacijom i sporim oporavkom nakon ratnih i tranzicijskih procesa, uz skromna ulaganja i ograničenu turističku aktivnost. Druga podfaza (od 2010-ih godina do danas) donosi intenzivniju revitalizaciju kroz infrastrukturna ulaganja, rast posjeta i pokušaje diverzifikacije ponude, ali i niz izazova vezanih za apartmanizaciju, urbanizaciju i klimatske promjene.

Prva podfaza (2001–2010. godine)

U prvoj podfazi, za razliku od predolimpijskog perioda, dominira isključivo zimska turistička ponuda, te su među turistima najpopularnije aktivnosti na snijegu. Prijedlogom Prostornog plana Federacije Bosne i Hercegovine (2008–2028. godine), upravo se kao najperspektivnije turističke lokacije, s najvećim potencijalom za daljnji razvoj zimskog turizma, na području Kantona Sarajevo ističu Bjelašnica i Igman. S tim u vezi, čitav prostor Igmana i Bjelašnice tretira se kao jedinstvena planinska destinacija sa zimskom turističkom ponudom.³¹

U poslijeratnom periodu, skijaške staze nisu optimalno riješene za turiste, iako se Bjelašnica i Jahorina dominantno oslanjaju na razvoj zimskog skijaškog turizma. Jaki uticaj vjetra, prije svega u vršnoj zoni Bjelašnice, imali su značajan uticaj kako na stepen iskorištenosti vertikalnog transporta, tako i same staze. Postojeće saobraćajnice bile su opterećenije nego ranije. Prva turistička zimska sezona nakon obnove 2000/2001. godine je zbog izostanka snježnih padavina onemogućila rad ovog centra, te je zimska turistička sezona propala. Selektivna turistička ponuda je u ovoj fazi praktično nepostojeća, te se radi na poslijeratnoj obnovi zimskog skijaškog turizma. Izletnika je također manje zbog problema s minama, naročito na Trebeviću i Igmanu, dotada poznatim izletničkim destinacijama. U isto vrijeme, konkurencija planinskih centara u regiji dodatno je umanjivala njihov značaj. U periodu 2001–2010. godine Jahorina je prolazila kroz fazu stagnacije obilježenu sporim oporavkom nakon ratnih dešavanja i tranzicijskih procesa. Infrastruktura, oštećena tokom 1990-ih, bila je nedovoljno modernizirana u odnosu na standarde sličnih evropskih skijališta, dok su investicije uglavnom bile ograničene na osnovno održavanje postojećih kapaciteta. Turistički promet dominantno su činili domaći gosti i posjetioci

³¹ Banda, Opačić 2017, 814.

iz susjednih zemalja, budući da međunarodna promocija destinacije gotovo da nije postojala. Turizam se odvijao pretežno u zimskim mjesecima, bez ozbiljnijih pokušaja razvoja ljetne ponude, što je dodatno naglašavalo sezonalnost.

Složeni vlasnički i institucionalni odnosi su također usporavali revitalizaciju destinacija i značajniji iskorak ka savremenom razvoju. Institucionalni okvir upravljanja olimpijskim planinama Jahorinom i Bjelašnicom oblikovan je kroz različite entitetske i kantonalne nadležnosti, pri čemu se uočavaju strukturne slabosti i nedostatak koordiniranog pristupa. Skijalištem „Jahorina“ upravlja Olimpijski centar „Jahorina“, akcionarsko društvo s većinskim vlasništvom Akcijskog fonda Republike Srbije. Iako su u proteklom periodu realizirane određene investicije u modernizaciju infrastrukture, menadžment ovog poduzeća suočava se s nizom izazova, uključujući finansijsku nestabilnost, akumulirane dugove, ograničene infrastrukturne kapacitete, sezonalnost poslovanja i nedovoljnu diverzifikaciju ponude. Uz to, u javnom diskursu često se problematiziraju pitanja transparentnosti poslovanja i izostanak dugoročne razvojne strategije.³² S druge strane, upravljanje skijalištima Bjelašnica i Igman povjereno je Kantonalnom javnom preduzeću ZOI '84, koje je pravni sljednik organizacionog komiteta XIV Zimskih olimpijskih igara. Ovo poduzeće, iako ključno za održavanje sportske i turističke infrastrukture, suočava se s nizom sličnih ograničenja, poput zastarjele opreme, nedostatka finansijskih resursa, naglašene sezonalnosti i nedovoljne valorizacije ljetnih sadržaja.

Razlike u upravljačkim modelima dodatno produbljuju fragmentaciju. Dok je u slučaju Jahorine prisutan centralizirani model upravljanja (jedno akcionarsko društvo pod ingerencijom Republike Srbije), u Kantonu Sarajevo preovladava fragmentiran model u kojem se ZOI '84 mora usklađivati s različitim kantonalnim i općinskim nadležnostima. Ova situacija rezultira brojnim posljedicama: investicije se često planiraju i realiziraju nepovezano, promocija se vodi odvojeno bez zajedničkog brenda „Olimpijskih planina“, dok se Jahorina i Bjelašnica razvijaju kao odvojeni konkurentski centri, umjesto da djeluju sinergijski u okviru jedinstvene destinacije.

Nedostatak koordinacije dodatno otežava postizanje održivog razvoja turizma. Naglašena orijentacija na povećanje broja posjetilaca i proširenje smještajnih kapaciteta često se odvija nauštrb očuvanja prirodnih vrijednosti. I Jahorina i Bjelašnica suočavaju se s izazovom balansiranja između daljnjeg infrastrukturnog razvoja i zaštite okoliša, što zahtijeva integrirano upravljanje, strateško planiranje i bolju saradnju različitih nivoa vlasti.

U razmatranju turističkog prometa u ovoj fazi, veliki problem predstavlja državna i federalna turistička statistika, te statistika kantonalnih turističkih zajednica. Zvanični statistički indikatori i stvarno stanje na terenu poprilično su neusklađeni, naročito u pogledu smještajnih kapaciteta i broja posjetilaca, a samim time i ekonomske dobiti od turističke djelatnosti. Zbog svega navedenog, dostupni statistički podaci se moraju uzeti s velikom rezervom prilikom analiziranja turističkog prometa na Bjelašnici i Igmanu. Turistička zajednica Kantona Sarajevo vodi statistiku

³² Dobrovoljni izvještaj Bosne i Hercegovine o provođenju Agende 2030. i ciljeva održivog razvoja 2019.

za područje Bjelašnice i Igmana od 2004. godine, s tim da je prvi objekat na planini Igman otvoren 2009. godine (tabele 2 i 3).

Razlozi nepouzdanosti zvaničnih statističkih indikatora su višestruki. Kategorizacija apartmana i soba još uvijek nije izvršena, te sigurno je da na Bjelašnici, naročito tokom zimskog perioda, boravi veliki broj neprijavljenih turista. Turistička statistika potvrđuje i zavisnost uspješnosti sezone od snježnih padavina. Nedovoljno snijega za skijanje tokom cijele sezone, kao što je bio slučaj 2009. godine, znači i lošu turističku sezonu, posebno na Bjelašnici. Iako se od 2010. godine otvaraju novi smještajni kapaciteti (naročito apartmanski), broj turista u službenoj statistici se smanjuje zato što privatni objekti ne prijavljuju goste. Važno je napomenuti da veliki dio turističke klijentele boravi u Sarajevu, odakle dolaze u jednodnevnu posjetu Bjelašnici i Igmanu.

BJELAŠNICA			
Godina	Turisti	Noćenja	Objekti
2004.	5.762	11.358	Hotel „Maršal“
2005.	7.756	17.113	Hotel „Maršal“
2006.	7.100	18.422	Hotel „Maršal“
2007.	5.994	19.093	Hotel „Maršal“
2008.	6.784	17.035	Hotel „Maršal“
2009.	3.857	7.952	Hotel „Maršal“
2010.	3.948	9.132	Hoteli „Maršal“, „Han“
2011.	3.223	11.270	Hoteli „Maršal“, „Han“
2012.	2.725	9.595	Hoteli „Maršal“, „Han“
2013.	1.512	4.441	Hoteli „Maršal“, „Han“
2014.	2.345	5.039	Hoteli „Maršal“, „Han“, „Bjelašnica“

Tabela 2. Broj turista i noćenja na Bjelašnici u periodu 2004-2014. godine (podaci Turističke zajednice Kantona Sarajevo)

Razlog naglog pada broja turista 2014. godine u hostelu „Feri“ (tabela 3) je njegovo zatvaranje, a ubrzo i prodaja privatnoj firmi od strane Ferijalnog saveza Bosne i Hercegovine. Prodaja je prema navodima Ferijalnog saveza uslijedila zbog nerenabilnosti objekta, odnosno prevelikih troškova održavanja.

IGMAN			
Godina	Turisti	Noćenja	Objekti
2009.	3.897	7.743	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2010.	2.930	6.550	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2011.	862	2.373	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2012.	1.058	2.188	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2013.	1.604	2.960	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“
2014.	398	567	Omladinski hotel „Feri“ - kasnije hostel „Feri“

Tabela 3. Broj turista i noćenja na Igmanu u periodu 2004–2014. godine (podaci Turističke zajednice Kantona Sarajevo)

Druga podfaza (od 2010-ih godina do danas)

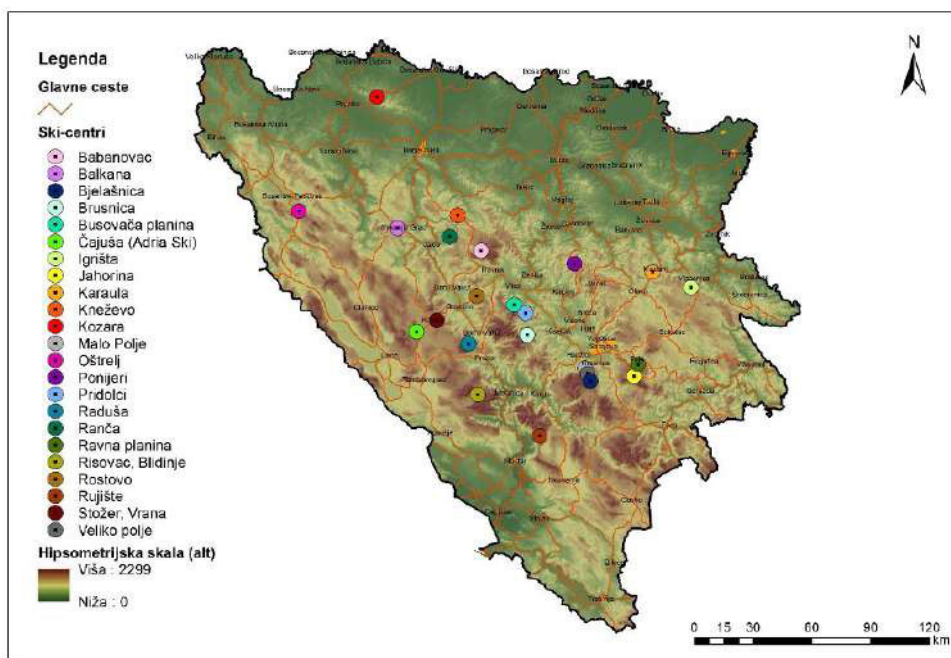
Podfaza revitalizacije i intenzivnijeg razvoja (od 2010-ih godina nadalje) obilježena je značajnijim infrastrukturnim ulaganjima i rastućim turističkim prometom. Na Jahorini su modernizirane žičare, izgrađeni novi smještajni i ugostiteljski kapaciteti, te unaprijeđena ponuda pratećih sadržaja, što je doprinijelo reafirmaciji planine kao vodećeg skijaškog centra u Bosni i Hercegovini.

Trebević se, za razliku od ostalih planinskih područja, tek nakon 2018. godine ponovo afirmira kao važan dio turističke i rekreativne ponude Sarajeva. Obnova i puštanje u rad Trebevičke žičare olakšali su pristup planini, značajno povećali broj posjetilaca, te podstaknuli otvaranje novih ugostiteljskih objekata i sadržaja za boravak u prirodi, poput šetnica, biciklističkih staza i adrenalinskih parkova. Pored prirodnih i rekreativnih vrijednosti, Trebević je prepoznat i po kulturno-historijskom naslijeđu, posebno ostacima olimpijske bob-staze iz 1984. godine, koja danas ima i simboličku vrijednost. Dodatnu važnost dobio je 2017. godine, kada je proglašen zaštićenim pejzažom kojim upravlja Kantonalna javna ustanova za zaštićena prirodna područja Sarajevo.

Bjelašnica i Igman također bilježe infrastrukturne pomake, posebno u pogledu sportske infrastrukture i porasta apartmanskih jedinica, dok se paralelno jača međunarodna promocija i bilježi sve veći interes stranih posjetilaca, posebno iz zemalja regije. Pored toga, u ovom periodu vidljivi su pokušaji diverzifikacije ponude kroz sportske manifestacije (npr. EYOF 2019), kulturne događaje, razvoj ruralnog turizma u bjelašničkim selima i aktivnosti tokom ljetne sezone. Ipak, fazu karakteriziraju i brojni izazovi: apartmanizacija i urbanizacija bez adekvatne kontrole, pritisci masovnog turizma, te klimatske promjene koje ugrožavaju pouzdanost zimskog turizma.

Uprkos tim problemima, ova podfaza predstavlja najdinamičniji period nakon ZOI '84. i označava ključnu prekretnicu u savremenom razvoju olimpijskih planina.

I dalje se najveća ulaganja usmjeravaju na skijašku infrastrukturu, pri čemu je otvoren veliki broj manjih skijaštva u privatnom vlasništvu. U Bosni i Hercegovini postoje 23 aktivna zimska ski-centra (karta 2). Novootvoreni manji zimski centri su lokalnog značaja, odnosno namijenjeni domicilnom stanovništvu. Međutim, kako je već istaknuto, za razliku od olimpijskih planina koje su pod upravom kantonalnih i entitetskih vlasti, odnosno njima upravljaju javna poduzeća, novonastali manji centri su puno bolje organizirani, upravo zbog vlasničke strukture.

Karta 2. Karta skijaških centara u Bosni i Hercegovini (prilagodile autorice)

U analizi turističkog prometa u protekloj fazi, korišteni su dostupni podaci Turističke zajednice Kantona Sarajevo koji se odnose na pojedine hotele i ugostiteljske objekte, dok se dostupni podaci od 2014. godine odnose na raspoloživu statistiku na nivou općina Trnovo (FBiH) i Pale (RS). Ova promjena izvora i metodologije otežava direktno poređenje, jer u prvom periodu nije obuhvaćen ukupan broj smještajnih jedinica, već samo registrirani hoteli, dok od 2014. statistika uključuje zbirne podatke o turističkom prometu po općinama. Podaci na nivou općina koriste se jer se smještajni kapaciteti dominantno nalaze upravo na području ovih općina, pri čemu je na Bjelašnici turizam koncentriran pretežno u zoni Babinog dola, a na Jahorini u Rajsjoj dolini i općinskom središtu.

U periodu od 2013. do 2023. godine turistički promet u općini Trnovo (FBiH) pokazuje izražene oscilacije. Broj dolazaka turista kretao se od 2.683 (2014. godine) do gotovo 10.000 (2023. godine), dok je broj noćenja varirao između 7.261 (2014. godine) i 21.413 (2023. godine). Poseban pad vidljiv je 2020. i 2021. godine, što se može dovesti u vezu s pandemijom virusa COVID-19, kada je broj dolazaka pao ispod 3.000, a broj noćenja na približno 7.400. Od 2022. godine započinje postepeni oporavak, koji kulminira 2023. godinom, kada je zabilježen najveći broj turista i noćenja u cijelom posmatranom periodu (9.972 dolaska i 21.413 noćenja) (tabela 4). Ovaj rast svjedoči o obnovljenom interesu za destinaciju i potencijalnom jačanju turističke ponude. Posmatrajući omjer dolazaka i noćenja, može se zaključiti da se prosječno trajanje boravka kretalo oko dvije noći po turistu. Time se potvrđuje da Trnovo funkcioniра kao destinacija kratkotrajnog, uglavnom vikend i sezonskog turizma, oslonjenog na planinski i rekreativni potencijal.

Godina	Trnovo (FBiH)		Pale (RS)	
	Dolasci turista	Noćenja turista	Dolasci turista	Noćenja turista
2013.	3.692	12.912	33.242	105.428
2014.	2.683	7.261	31.787	78.794
2015.	8.861	18.702	43.758	120.693
2016.	6.442	14.159	44.184	120.594
2017.	5.637	13.590	47.195	128.433
2018.	4.879	11.667	52.430	148.021
2019.	5.842	14.079	50.894	147.756
2020.	2.953	7.425	38.420	117.009
2021.	2.768	7.629	40.262	115.690
2022.	4.396	10.562	49.218	138.247
2023.	9.972	21.413	45.137	131.836

Tabela 4. Broj dolazaka i noćenja turista u općini Trnovo (FBiH) i Pale (RS) (2013–2023. godine) (Federalni zavod za statistiku i Republički zavod za statistiku)

Turistički promet u općini Pale (RS) u navedenom periodu karakterizira stabilan rast uz povremene oscilacije. Najniži broj dolazaka zabilježen je 2014. godine (31.787), dok je 2018. predstavljala vrhunac s ukupno 52.430 turista. Pandemijske godine 2020. i 2021. donijele su izvjestan pad, ali broj dolazaka je i tada ostao iznad 38.000, dok se već 2022. i 2023. godine bilježi oporavak i povratak na nivo preko 45.000 turista. Kada se analizira broj noćenja, u gotovo svim godinama broj noćenja

prelazi 100.000. Najmanje noćenja zabilježeno je 2014. godine (78.794), a najveći broj ostvaren je 2018. godine (148.021), što se poklapa s rekordnim brojem dolazaka. Tokom pandemije, broj noćenja je privremeno opao, ali je i dalje ostao visok (115–117 hiljada), da bi se već 2022. i 2023. godine ponovo popeo na više od 130.000 godišnje (tabela 4). Pale (RS) predstavlja primjer općine u Bosni i Hercegovini u kojoj su brojni dolasci i posebno visok broj noćenja usko povezani sa specifičnim oblikom turizma, zimskim sportovima i produženim boravcima posjetilaca.

Struktura smještajnih kapaciteta na Bjelašnici i Jahorini pokazuje značajne razlike koje odražavaju različite obrasce razvoja turizma na ovim planinama. Na Bjelašnici dominiraju privatni apartmani, koji su posljednjih godina doživjeli ekspanziju, pogotovo u zoni Babinog dola, u kojem je izgrađen veliki broj apartmanskog kompleksa. Takav trend ukazuje na prevlast individualnih i privatnih investicija u razvoju turističke infrastrukture, dok je broj hotela relativno ograničen i svodi se na nekoliko objekata, poput hotela „Bjelašnica“, „Nomad“ i „Han“. Suprotno tome, na Jahorini je smještajna ponuda u većoj mjeri usmjerena na hotele. Prema dostupnim podacima, na planini se nalazi 18 hotela³³, uz manji broj apartmana i pansiona. Hotelski objekti na Jahorini omogućavaju viši nivo usluga, sadržaja i bolju ponudu, što doprinosi njenom pozicioniranju kao planinske destinacije koja privlači i individualne turiste i veće grupe. Objekti za smještaj na Igmanu su uglavnom planinarski domovi, a 2021. godine otvoren je i hotel „Monti“. Na Trebeviću je 2017. godine otvoren hotel „Pino Nature“, a posljednjih pet godina intenzivirana je i apartmanska gradnja, naročito u dijelu Brusa, koji pripada entitetu Republika Srpska.

Aktivnosti na planiranju novih i uređenju postojećih planinarskih i biciklističkih staza na Bjelašnici, promoviranje olimpijskog naslijeđa, obnova infrastrukture olimpijskih planina (skljišališta, skakaonica na Igmanu i bob-staze na Trebeviću), kao i uvođenje međunarodnih sigurnosnih standarda u svrhu unapređenja avanturističkog turizma predstavlja jednu od strateških mjera za poboljšanje turističke ponude, u svrhu produženog boravka turista na području turističkog klastera Kantona Sarajevo sadržanu u Strategiji razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022–2027. godine.³⁴ Strateškim dokumentima prepoznate su i istaknute kao neophodne, aktivnosti na opremanju turističkih atrakcija, prikladnim objektima turističke ponude (izrada internetskih stranica, *online* prezentacija, hrana i piće, trgovine/suveniri, ponuda specifičnih usluga – adrenalinski/zabavni sadržaji, najam rekvizita/opreme, vodiči/instruktori).³⁵

Tokom 2024. godine realiziran je strateški projekat općine Trnovo koji se odnosi na izgradnju Poslovno-sportskog centra Trnovo smještenog na površini od 11,21 hektara, na nadmorskoj visini od oko 1300 m, u blizini Babinog dola, centra sportsko-rekreativne zone planine Bjelašnice. Ovaj urbanistički projekat sadrži izgradnju višenamjenskih objekata s infrastrukturnim sadržajima. Višenamjenski objekti podijeljeni su na izgradnju objekata koje direktno finansira Općina Trnovo,

³³ <https://www.jahorina.org/hotel/> Pristup ostvaren 29. 09. 2025. godine

³⁴ Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022–2027. godine, 2022, 54.

³⁵ Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022–2027. godine, 2022, 125.

te objekata koji su apartmanske namjene. Objekti u direktnom finansiranju Općine su dvorana, *relax*-centar i administrativni objekat Općine Trnovo.³⁶ Važan strateški projekat općine Ilidža u planskom periodu do 2027. godine, istaknut u oblasti poboljšanja i razvoja infrastrukture općine, odnosi se na izgradnju žičare koja bi povezala naselje Hrasnicu s olimpijskom planinom Igman, kao i žičare koja bi povezala Igman s Bjelašnicom.³⁷

Jahorina se promovira sve više kao cjelogodišnja destinacija, mada je u pogledu zimskog skijaškog turizma najbolje organizirana destinacija u Bosni i Hercegovini. Olimpijski centar Jahorina dosta ulaže u promociju, te povezivanje s drugim turističkim planinskim centrima. Također, proširuje se selektivna turistička ponuda avanturističkog, manifestacijskog, kongresnog, gastro i *wellness* turizma. U cilju poboljšanja zimske skijaške sezone, tokom 2018. godine završeni su radovi na novom sistemu za vještačko osnježivanje. Uz izgradnju sistema, izgrađene su i markirane nove i proširene i ublažene postojeće ski-staze ukupne dužine 40 km, među kojima su i homologirane staze za takmičarske discipline. Na samom vrhu planine izgrađeno je vještačko jezero od 75.000 m³ koje će služiti i ljeti i zimi i koje će prirodnom padom osnježivati jahorinske staze. Za duže zadržavanje snijega postavljeno je preko 1.030 m vjetroustava. Spomenuto unapređenje infrastrukture dalo je osnovu da se Jahorina kandidira za održavanje Evropa kupa za sezonu 2019/2020. Ski-karta s Jahorine važi i u slovenačkim, crnogorskim i srbijanskim ski-centrima, što dodatno privlači strane turiste, dok s npr. Bjelašnicom ovaj centar nema nikakvu uspostavljenu saradnju.

Strateški razvoj turizma Republike Srpske zasniva se na jačanju funkcija koje komplementarno mogu doprinijeti razvoju pojedinih općina i manjih regionalnih cjelina.³⁸ Prostornim planom Republike Srpske (2015–2025. godine) posebno se ističe povezivanje turizma i rekreacije, kroz razvoj *wellness* centara u blizini geotermalnih i planinskih destinacija. Postojeća i planirana zaštićena područja, zajedno s planinskim masivima poput Jahorine, osnova su za razvoj različitih oblika turizma (ruralni, ekoturizam, planinski, zimski).³⁹

Prepoznajući razvojne prilike područja, planskim dokumentom ovoga bosanskohercegovačkog entiteta, predložena je izrada i usvajanje strateških dokumenata razvoja turizma i Turistički master plan Jahorine.⁴⁰ Jahorinsko turističko područje, sa središnjim motivom Skijaškog centra „Jahorina“, ali i širim spektrom atrakcija (kanjoni Prače, vodopadi Miljacke i Buka, arheološki lokaliteti Glasinac, Sokolac i Budž, sakralni objekti, te prirodne atrakcije poput pećine Orlovače), kao i tematskim proizvodima i rutama, čine Jahorinu reperom turističkog razvoja Republike Srpske, s potencijalom za pozicioniranje na regionalnom i međunarodnom tržištu.⁴¹ Razvoj

³⁶ Strategija održivog razvoja Općine Trnovo, 2023–2027. godine, 2023, 92.

³⁷ Strategija razvoja općine Ilidža za period 2022–2027. godine, 2023, 163.

³⁸ Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine, 2015, 60.

³⁹ Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine 2015, 64.

⁴⁰ Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine 2015, 195.

⁴¹ Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine 2015, 203.

turističke zone Sarajeva, s Jahorinom kao primarnim resursom, predviđa niz aktivnosti usmjerenih na poboljšanje ponude i produženje turističke sezone. Poseban akcenat stavljen je na kreiranje interaktivnog portala za aktivnosti na otvorenom koji bi obuhvatio sve resurse Jahorine, uključujući i mogućnost kupovine ulaznica za samostalne ture. Radi produženja zimske sezone, preporučuje se organizacija festivala na Jahorini u martu, po uzoru na već realizirani Festival '84. Pored navedenog, planirano je poboljšanje programa i okruženja za pripreme sportskih ekipa, uređenje i povezivanje postojećih pješačkih i planinarskih staza, kao i obogaćivanje sadržaja aktivnog i porodičnog odmora tokom ljetnih mjeseci. Posebno istaknuto u okviru unapređenja turističkog proizvoda je i kreiranje autentične gastronomske ponude zasnovane na tradicionalnim proizvodima regije.⁴²

Karakteristike životnog ciklusa istraživanih planinskih područja

Povoljan turističko-geografski položaj, valorizacija prirodne atrakcijske osnove, razvoj saobraćaja i turističke infrastrukture uz povećanje smještajnih kapaciteta omogućili su olimpijskim planinama (tokom višegodišnjeg perioda) prolazak kroz većinu faza Butlerovog životnog ciklusa destinacija (tabela 5). Dosadašnji turistički razvoj olimpijskih planina rezultat je djelovanja vanjskih i unutrašnjih faktora. U najvažnije vanjske faktore ubrajaju se ratna dešavanja (1992-1995. godine), političko-administrativna podjela na entitete, te sve evidentnije klimatske promjene. Važno je istaknuti i pojavu konkurentskih destinacija sa sličnom turističkom ponudom, neuspješnu promociju, kao i negativni publicitet uslijed loše organiziranosti destinacija, posebno na Bjelašnici. Ipak, ova planinska područja nisu udžbenički primjeri Butlerovog životnog ciklusa destinacije, pogotovo kod definiranja pojedinih razvojnih faza. Uslijed nepotpune turističke statistike, nije moguće u potpunosti utvrditi da li su premašeni smještajni kapaciteti ili kapacitet turističke atrakcijske osnove. S tim u vezi, u razvoju istraživanih planinskih prostora nije identificirana faza konsolidacije.

⁴² Prijedlog Strategije razvoja turizma Republike Srpske za period 2021-2027. godine 2021, 49.

PLANINSKO PODRUČJE	PERIOD	FAZA ŽIVOTNOG CIKLUSA DESTINACIJE
Bjelašnica i Igman	1878-1939.	istraživanje
	1945-1984.	uključivanje
	1985-1992.	razvoj
	1996-2000.	stagnacija
	2001-2010	opadanje
	2010-	revitalizacija
Jahorina	1878-1939.	istraživanje
	1945-1984.	uključivanje (prelazak u fazu razvoja)
	1985-1992.	razvoj
	1996-2000.	stagnacija
	2001-2010	stagnacija (prelazak u fazu revitalizacije)
	2010-	revitalizacija
Trebević	1878-1939.	istraživanje
	1945-1984.	uključivanje (prelazak u fazu razvoja)
	1985-1992.	razvoj
	1996-2000.	stagnacija
	2001-2017	opadanje
	2018-	revitalizacija

Tabela 5. Faze životnog ciklusa istraživanih planinskih destinacija

Kao prekretnica u razvoju označena su ratna dešavanja 1992-1995. godine. Ovaj rat i posljedice koje je imao na turističku infrastrukturu olimpijskih planina, zatim poslijeratna opasnost od mina su važan faktor koji je doveo do stagnacije destinacija, na koje se, nažalost, nije moglo uticati. Ipak, poslijeratna obnova tekla je dosta sporo, što se dodatno odrazilo i na zastarjelost turističkog proizvoda. Političko-administrativna podjela na entitete (u slučaju Jahorine i Trebevića) dodatno je usložnila upravljanje destinacijama u savremenom periodu.

Bjelašnica i Igman odlikuju se klasičnim razvojnim putem: od faze istraživanja (krajem 19. i početkom 20. stoljeća), preko uključivanja i intenzivnog razvoja (kulminacija tokom XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine), pa do stagnacije i opadanja nakon ratnih razaranja i perioda nedovoljnih ulaganja. Tek od 2010. godine započinje faza revitalizacije, obilježena investicijama u ski-infrastrukturu, hotele i dodatne sportsko-rekreativne sadržaje.

Jahorina se pokazuje kao planina s najbržim razvojnim tempom. U periodu 1945-1984. godine, ona prerasta iz faze uključivanja u fazu razvoja, zahvaljujući rano fokusiranju na ski-turizam i ozbiljnijim infrastrukturnim ulaganjima. Nakon

olimpijskog procvata i ratne devastacije, u periodu 2001–2010. godine destinacija je i dalje stagnirala, ali s jasnim tendencijama prelaska u revitalizaciju. Od 2010. godine Jahorina bilježi snažan investicijski ciklus (modernizacija žičara, proširenje smještajnih kapaciteta, novi sadržaji), čime se učvrstila kao vodeće skijalište u Bosni i Hercegovini.

Trebević ima najspecifičniji razvojni obrazac. Do 1992. godine slijedio je sličan put kao i ostale planine: od faze istraživanja i uključivanja, preko razvoja koji je vrhunac dosegao izgradnjom bob-staze za ZOI 1984. Međutim, ratna razaranja i sigurnosni problemi (minska polja, zapuštenost infrastrukture) uzrokovali su dugotrajnu fazu opadanja koja je trajala sve do 2017. godine. Za prijelomni trenutak i početak revitalizacije uzima se 2018. godina, kada je obnovljena i puštena u rad trebevićka žičara, što je simbolično i praktično označilo povratak planine u turističku ponudu Sarajeva. Ponovno povezivanje s gradskim središtem donijelo je porast broja posjetilaca, razvoj gastro i ugostiteljske ponude, te jačanje *outdoor* aktivnosti.

Tabela 6. prikazuje karakteristike druge podfaze (od 2010-ih godina do danas), koja se ujedno može smatrati i aktuelnom fazom razvoja istraživanih planinskih destinacija. Uočava se da se Jahorina izdvaja snažnim investicijama u hotele i prateću infrastrukturu, što joj je omogućilo da se profilira kao destinacija međunarodnog značaja. Bjelašnica i Igman bilježe sporiji razvoj, obilježen apartmanizacijom i većim osloncem na domaće goste, dok Trebević, zahvaljujući obnovi žičare i uređenju izletišta, funkcionira prvenstveno kao zona jednodnevnih posjeta. Zajednički izazovi svih planina odnose se na nekontroliranu urbanizaciju, izraženu sezonalnost i nedovoljnu valorizaciju ljetnog turizma.

PLANINSKO PODRUČJE	BJELAŠNICA I IGMAN	JAHORINA	TREBEVIĆ
Smještajni kapaciteti	Rast apartmanskih jedinica, hoteli manjeg kapaciteta; privatni smještaj dominantan	Intenzivan rast hotelskih i apartmanskih kapaciteta; privatni smještaj sve dominantniji	Ograničeni smještajni kapaciteti; dominantno jednodnevni boravci
Infrastruktura	Djelimična modernizacija žičara i staza; sportska infrastruktura za domaća takmičenja; slabiji pristupni putevi	Modernizirane žičare, nove staze, umjetno osnežavanje; razvijena prateća ponuda (spa, apres-ski)	Žičara Sarajevo – Trebević (2018), šetnice, biciklističke staze, adrenalinski park
Upravljanje	Fragmentiran model (KJP ZOI '84 + kantonalne i općinske nadležnosti)	Centraliziran model (OC Jahorina, AD pod ingerencijom RS-a)	Višeslojno (Grad Sarajevo, općine, privatni investitori)
Urbanizacija	Intenzivna apartmanizacija bez adekvatne regulacije	Visok intenzitet urbanizacije; često nekontrolirana gradnja	Ograničena urbanizacija, ali rast apartmanske gradnje u blizini
Turistički promet	Dominantno domaći gosti; rast vikend-posjeta; ograničen broj međunarodnih dolazaka	Rast stranih gostiju (Srbija, EU); povećanje broja noćenja	Visoka posjećenost domaćih i stranih izletnika; Sarajevo glavno emitivno tržište
Sezonalnost	Izrazita sezonalnost (zimski turizam; djelimično ljetne aktivnosti)	Dominantno zimski turizam; razvoj ljetne ponude (biciklizam, festivali, događaji)	Sezonalnost jednodневnih posjeta; pokušaji razvoja cjelogodišnje ponude
Profil tržišta/struktura gostiju	Domaći gosti, školske ekskurzije, sportski klubovi; manji udio stranih turista	Regionalno i međunarodno tržište, paket-aranžmani, individualni turisti	Izletnici i jednodnevni posjetioci, domaći i strani turisti iz Sarajeva
Izazovi održivosti	Nekontrolirana apartmanizacija, pritisak na prostor, nedovoljna valorizacija ljetnog potencijala	Apartmanizacija, masovni turizam, pritisak na ekosistem, klimatske promjene (smanjenje snježnog pokrivača)	Nekontrolirana gradnja u blizini, pritisak masovnih jednodnevni posjeta, ograničen kapacitet za smeće i saobraćaj

Tabela 6. Karakteristike druge podfaze (od 2010-ih godina do danas) životnog ciklusa istraživanih planinskih destinacija

Za ubrzanu revitalizaciju olimpijskih planina i okolnih područja potrebno je snažnije usmjeriti razvoj prema selektivnim oblicima turizma koji mogu dopuniti dominantni zimski turizam i produžiti sezonu boravka.

Na Bjelašnici bi trebalo afirmirati Josipovu stazu kao originalan turistički proizvod sa snažnim kulturno-historijskim značenjem, te razvijati mrežu planinarskih i izletničkih ruta poput Umoljani – Lukomir i Umoljani – Studeni potok. Poseban potencijal imaju Kotlovi, koji se mogu promovirati kroz alpinistički i avanturistički turizam. U isto vrijeme, sela poput Lukomira, Umoljana i Šabića već su prepoznata kao jezgro ruralnog turizma i zahtijevaju bolju kategorizaciju i promociju smještaja. Na Igmanu se izdvaja Veliko polje kao tradicionalno izletišta, koje bi uz ulaganja u osnovnu infrastrukturu (uređena odmorišta, planinske kućice, sanitarni objekti) moglo postati primjer održivog izletničkog turizma.

Jahorina može proširiti ponudu izvan zime razvojem izletničkih zona poput Kadinog vrela, te dodatnim sadržajima za avanturistički turizam, uključujući paraglajding na Rajskoj dolini. Trebević je, zahvaljujući žičari i obnovljenim izletištima Brus i Javorov do, već postao popularno gradsko izletišta. Njegova kulturno-historijska baština, posebno olimpijska bob-staza, nudi potencijal za tematski i memorijalni turizam, dok šumski kompleksi omogućavaju daljnji razvoj rekreativnih i *outdoor* aktivnosti.

Zaključak

Olimpijske planine u okolini Sarajeva (Bjelašnica, Jahorina, Igman i Trebević) imaju dugu tradiciju turističke valorizacije, koja datira još iz perioda Austro-Ugarske Monarhije u 19. stoljeću, kada su bile uređene prve planinarske staze i izgrađena jednostavna skloništa. Potencijal ovih planina za razvoj zimskog turizma intenzivnije je prepoznat sredinom 1970-ih godina, tokom priprema Sarajeva za kandidaturu za XIV Zimske olimpijske igre. Iako je početni razvoj Jahorine, kao planine s najblažom klimom i najpogodnijim skijaškim terenima, započeo još početkom 1950-ih kroz uvođenje osnovne infrastrukture (električna energija i telefonske linije), ključni infrastrukturni i urbanistički iskoraci svih olimpijskih planina ostvareni su 1979. godine, usvajanjem Regionalnog plana za posebnu oblast XIV Zimskih olimpijskih igara Sarajevo 1984.

U periodu 1979–1983. godine izgrađena je značajna arhitektonska i infrastrukturna baština namijenjena afirmaciji zimskih sportova i razvoju zimskog turizma. Međutim, raspadom Jugoslavije i ratnim dešavanjima početkom 1990-ih godina, većina tih objekata bila je uništena ili teško oštećena, dok je samo manji dio obnovljen u poslijeratnom periodu.

Od 2000-ih godina, u kontekstu neoliberalnih razvojnih politika, bilježi se intenzivna urbanizacija i deforestacija ovih planinskih prostora (izuzev Igmana) s ciljem formiranja velikih skijaških centara namijenjenih masovnom zimskom turizmu, pri čemu se naročito ističu procesi urbanog širenja i izgradnje na Jahorini i Bjelašnici. Ovakav pristup, iako doprinosi turističkoj ponudi i ekonomskoj aktivnosti, otvara pitanja održivosti i očuvanja prirodnih resursa ovih prostora.

Unapređenje turističke konkurentnosti Bjelašnice, Igmana, i Trebevića zahtjevat će još dodatna ulaganja, kako bi se dostigli evropski standardi skijališta i izletišta. Kao značajne planirane aktivnosti, prepoznate kantonalnim strateškim dokumentima, ističu se osavremenjivanje vertikalnog transporta i sistema osnježivanja, razvoj ljetnih sadržaja i dopunskih atrakcija (kroz različite oblike rekreacije i adrenalinskog turizma), rješavanje imovinsko-pravnih i planskih prepreka kao i integrirano planiranje s lokalnim zajednicama.

Valorizacija novih zona predstavlja važan korak ka diverzifikaciji ponude i stvaranju autentičnih turističkih iskustava. Istovremeno, razvoj selektivnih oblika turizma, kao što su kanjoning u kanjonu Rakitnice, paraglajding na Bjelašnici i Jahorini, te afirmacija ruralnog turizma mogu značajno ubrzati proces oporavka, te osigurati dugoročnu i održivu revitalizaciju planinskog prostora Sarajeva.

Summary: The Historical Development of Sarajevo's Olympic Mountains: the Legacy of the 1984 Winter Olympics and the Challenges of Modern Tourism

This chapter analyzes the life cycle of tourist destinations, with a particular focus on the Sarajevo mountains – Bjelašnica, Igman, Jahorina, and Trebević. The theoretical framework is based on Butler's Tourism Area Life Cycle (TALC) model, which describes destination development through the stages of exploration, involvement, development, consolidation, stagnation, decline, and rejuvenation. The model is complemented with an analysis of specific factors that have influenced the tourism development of these mountain areas, including political, economic, and climatic conditions, as well as the consequences of the war in Bosnia and Herzegovina.

The introductory part presents the theoretical basis of the TALC model, which assumes that tourist destinations have a limited lifespan unless the tourism product adapts to market demands. Special attention is given to selective forms of tourism – such as adventure, sports, cultural, congress, and ecotourism – which are highlighted as potential directions for revitalizing destinations in the stagnation or decline phase.

The paper then analyzes the development phases of the Olympic mountains through five historical stages:

Phase (1878–1939) – With the arrival of the Austro-Hungarian Empire, the development of transport infrastructure and mountaineering activities began. The first mountaineering societies were established, mountain lodges were built, and excursions were organized. Skiing emerged as a new recreational activity.

Phase (1945–1984) – After World War II, the mountain infrastructure was rebuilt and winter tourism developed, particularly on Jahorina. The construction of ski lifts and hotels laid the foundation for organizing the 1984 Winter Olympic Games.

Phase (1985–1992) – The post-Olympic period saw intensive development of tourism infrastructure and the affirmation of the Olympic mountains as winter tourism centers. Ski tourism became dominant, but selective forms of tourism, especially in the summer season, also developed.

Phase (1996–2000) – The post-war period was marked by extensive destruction of tourism infrastructure, especially on Bjelašnica and Igman. A slow recovery began, but without a clear strategy for the development of selective tourism.

Phase (2001–present) – This period can be divided into two sub-phases:

2001–2010 – characterized by stagnation, decline, and limited investment, accompanied only by the initial indications of recovery on Jahorina.

2010–present – a phase of more intensive development and investment, during which Jahorina has been positioned as a year-round destination, while Bjelašnica and Igman have experienced a slower pace of revitalization, and Trebević has undergone a significant transformation following the reconstruction of the cable car in 2018.

In analysis of the current situation, the author concludes that the Olympic mountains are not a textbook example of the TALC model because their development has not followed a linear path. Development phases were often interrupted by external

factors such as war, political-administrative structure, and climate change. A major issue is the inconsistency of statistical data, making it difficult to precisely determine the development stage. Although they share similar patterns of exploration, development, stagnation, and decline, each mountain exhibits a specific dynamic shaped by infrastructural, socio-political, and economic circumstances.

In conclusion, the author emphasizes that the future development of Sarajevo's mountains must focus on sustainability, rational use of natural resources, and the development of selective tourism products. It also highlights the need for stronger institutional coordination, improved statistical records, and greater involvement of the local community in tourism planning and management. Only in this way can the competitiveness of mountain destinations in Bosnia and Herzegovina be restored and their long-term sustainability ensured.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Aguiló, E, Alegre, J, Sard, M. 2005. The persistence of the sun and sand tourism model. *Tourism Management* 26, Elsevier Ltd, 219-231.
- Banda, A, Opačić, V. T. 2017. "Razvoj turizma na olimpijskim planinama Bjelašnici i Igmanu" u: *Zbornik radova Četvrtog kongresa geografa Bosne i Hercegovine*. Nusret Drešković (ur.), Geografsko društvo u Federaciji Bosne i Hercegovine, 810-826.
- Banda, A. 2020. *Atrakcijska osnova planinskog prostora Bosne i Hercegovine kao podloga za razvoj selektivnih oblika turizma*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.
- Bao, J, Zhang, Z. 2006. "The TALC in China's Tourism Planning: Case Study of Danxia Mountain, Guangdong Province PRC.", in: *The Tourism Area Life Cycle, 1. Applications and modifications*. Richard Butler (ed.), Channel view publications 107-115.
- Cooper, C. 2006. "The anatomy of rejuvenation stage of TALC", in: *The tourism area life cycle 2, Conceptual and theoretical issues*. Richard Butler (ed.), Channel view publications, 183-200.
- Čehajić, J. 1987. *Razvoj turizma u Bosni i Hercegovini – geografska studija*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu.
- Ćirić, M. 1965. Zemljišta planinskog područja Igman - Bjelašnica, *Radovi Šumarskog Fakulteta Univerziteta u Sarajevu* 13(1), Šumarski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 4-44.
- Dizdarević, L.K., Kljuno A.H. 2024. "Spatial Misuse of the Sarajevo Olympic Mountains and the Obliteration of the 1984 WOG Legacy" u: *Interdisciplinary Advances in Sustainable Development III: Proceedings of the BHAAAS International Symposium on Sustainable Urban Development 2024*, 851. Naida Ademović, Tijana Tufek-Memišević, Maja Arslanagić-Kalajdžić (ed.), Springer, 331-344.
- Golijanin, J. 2010. *Morfografske karakteristike terena Jahorine u funkciji održivog razvoja*, magistarski rad, Filozofski fakultet Pale.
- Hadrović, A. 2020. *Umoljani Village on Bjelašnica: Life in the Way of Sustainability*. *SEE J Archit Des*. 2020 May 11; 10047, 1-9.
- Hrelja, E. 2016. Tourist development of Bjelasnica mountain-problems and perspective. *Geografski pregled* 37, Geografsko društvo u Federaciji BiH, Odsjek za geografiju Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu, 239-247.
- Knowles, T, Curtis, S. 1999. The Market viability of european mass tourist destinations: A post-stagnation life-cycle analysis. *International journal of tourism research* 1, John Wiley i Sons Ltd, 87-96.
- Kranjčević, J. 2012. "Turističko i prostorno planiranje - razmišljanja danas za sutra", u: *Edukacija iz turizma i zaštita životne sredine kao preduvjet turističkog regionalnog i prostornog planiranja*. Muriz Spahić (ur.). Prirodno-matematički fakultet Sarajevo, 35-50.

- Mihić, Lj. 1984. *Bjelašnica i Igman planine XIV Zimske Olimpijade*. SOUR APRO Hercegovina Odbor za programiranje razvoja.
- Popović, J. 1935. *Kroz planine Bosne i Hercegovine*. Izdanje planinarskih društava u Sarajevu. Sarajevo.
- Priestly, G, Mundet, L. 1998. The Post-stagnation Phase of the Resort Cycle, *Annals of Travel Research*, 25(1), 85-111.
- Šulc, I. 2016. *Modeli razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- Vojnović, N. 2012. Obilježja životnoga ciklusa odabranih turističkih destinacija istarskoga priobalja, *Ekonomska misao i praksa*, 21(2), Sveučilište u Dubrovniku, 751-774.
- Weaver, D. 2000. A Broad Context Model of Destination Development Scenarios, *Tourism Management* 21, Elsevier Ltd, 217-224.

Internet-stranice

- Dobrovoljni izvještaj Bosne i Hercegovine o provođenju Agende 2030. i ciljeva održivog razvoja 2019. https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Metodologije/SDG_00_2019_MD_0_BS.pdf Pristup ostvaren 22. 09. 2025. godine.
- Prijedlog Izmjene i dopune Prostornog Plana Republike Srpske do 2025. godine <https://url-shortener.me/6AZL>. Pristup ostvaren 15. 09. 2025. godine.
- Prijedlog Strategije razvoja turizma Republike Srpske za period 2021-2027. godine, <https://url-shortener.me/6AZP>. Pristup ostvaren 20. 09. 2025. godine.
- Prostorni plan Federacije Bosne i Hercegovine 2008-2028. – Prijedlog plana. 2012. https://www.vladatk.kim.ba/Vlada/Dokumenti/ppfbih/PP%20F%20BiH%2016_08_2012.pdf Pristup ostvaren 15. 09. 2025. godine.
- Prostorni Plan Kantona Sarajevo za period 2003-2023. godine. 2006. <https://propisi.ks.gov.ba/content/prostorni-plan-kantona-sarajevo-za-period-2003-2023-0> Pristup ostvaren 15. 09. 2025. godine.
- Skijanje.rs. <https://www.skijanje.rs/istorija/istorija-skijanja-u-bih/pocetci-skijanja-na-jahorini/> Pristup ostvaren 01. 07. 2025. godine.
- Strategija razvoja općine Ilidža za period 2022-2027. godine. 2023. https://www.sogfbih.ba/sites/default/files/javni_dokument/2023-07/Ilid%C5%BEa%20-%20Strategija%20razvoja%202022.-2027.pdf Pristup ostvaren 20. 09. 2025. godine.
- Strategija održivog razvoja Općine Trnovo, 2023-2027. godine. 2023. https://www.trnovo.ba/wp-content/uploads/2023/04/Strategija-odrzivog-razvoja-opcina-Trnovo-_2023_2027_compressed.pdf Pristup ostvaren 20. 09. 2025. godine.
- Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022-2027. 2022. https://www.sogfbih.ba/sites/default/files/javni_dokument/2024-01/Strategija%20razvoja%20turizma%20FBIH%202022-2027%20bos..pdf Pristup ostvaren 16. 09. 2025. godine.
- Strategija razvoja turizma Federacije Bosne i Hercegovine 2022-2027. godine. 2022. https://www.sogfbih.ba/sites/default/files/javni_dokument/2024-01/

Strategija%20razvoja%20turizma%20FBIH%202022-2027%20bos..pdf Pristup ostvaren 22. 09. 2025. godine.

- Strateška platforma: Strategija razvoja turizma Kantona Sarajevo do 2030. godine. 2023. https://mp.ks.gov.ba/sites/mp.ks.gov.ba/files/2024-08/strateska_platforma_4_10_2023.pdf. Pristup ostvaren 16. 09. 2025. godine.
- Strategija održivog razvoja Općine Trnovo za period 2018–2022. godine. 2018. <http://www.trnovo.ba/wp-content/uploads/2019/10/Strategi-odr%C5%BEivog-razvoja-2018-2022.pdf> Pristup ostvaren: 27. 06. 2025. godine.